

**ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ ВІННИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
КУ «МІСЬКИЙ МЕТОДИЧНИЙ КАБІНЕТ»
Комунальний заклад
«Загальноосвітня школа І – ІІІ ступенів № 14
Вінницької міської ради»**

Методичний посібник

**ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА
УРОКАХ СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ**

номінація «Навчально – методичний посібник»

Автор-упорядник: КОЗЛОВ ОЛЕКСАНДР ЛЕОНІДОВИЧ
вчитель історії та правознавства, вчитель
вищої категорії, «вчитель методист»

м. Вінниця-2018

Козлов О. Л. Методичний посібник. Громадянське виховання учнів на уроках суспільно-гуманітарного циклу. м. Вінниця: ММК, 2018., - 132с.

Рецензенти:

Романова Г.М. - заступник директора з навчально-виховної роботи КЗ ЗШ I – III ступенів №14 ВМР, вчитель вищої кваліфікаційної категорії, «вчитель методист»;

Маріуца Ю.Г. - заступник директора з навчально-виховної роботи КЗ ЗШ I – III ступенів №14 ВМР, вчитель вищої кваліфікаційної категорії, «вчитель методист»

Рекомендовано методичною радою комунального закладу
«Загальноосвітня школа I – III ступенів № 14 Вінницької міської ради»
Протокол № 4 від 16 січня 2018 року.

Даний посібник є науковим обґрунтуванням і практичним забезпеченням нової, за своєю сутністю, системи громадянського виховання, мета якого – сформувавши в учнів комплекс громадянських якостей, глибоке розуміння ними належності до українського народу, до своєї Батьківщини, внутрішню потребу й готовність відстоювати та захищати її інтереси, реалізовувати свій особистісний потенціал на благо зміцнення української держави.

Містить методичні рекомендації з формування національної свідомості школярів у процесі вивчення культури українського народу на уроках історії України, організації віртуальних екскурсій на уроці історії із використанням мультимедійних ресурсів Інтернету, методик використання краєзнавчого матеріалу, використання відеоматеріалів під час вивчення історії рідного краю.

Пропонований посібник створений з метою надати методичну і практичну допомогу вчителям, які викладають курс історії України.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ	9
1.1. Проблема громадянського виховання особистості у різноманітних наукових підходах	9
1.2. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку	17
1.3. Громадянське становлення особистості учнів: діагностика і стан	20
РОЗДІЛ II. ЕФЕКТИВНІ ПРИЙОМИ ТА МЕТОДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ	22
2.1. Формування національної свідомості школярів у процесі вивчення культури українського народу на уроках історії України ...	22
2.2. Сутність механізму формування національних цінностей у контексті громадянського виховання особистості в процесі вивчення історії	27
2.3. Організація віртуальних екскурсій на уроці історії із використанням мультимедійних ресурсів Інтернету	36
2.4. Використання відеоматеріалів під час вивчення історії рідного краю	41
2.5. Методика використання краєзнавчого матеріалу	46
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	53
ДОДАТКИ	57

ВСТУП

У період становлення України як суверенної держави, відродження духовності суспільства проблема громадянського виховання підростаючого покоління набуває особливої актуальності. Пріоритетність виховання громадянина зумовлюється водночас процесом відродження нації. Для України як поліетнічної держави громадянське виховання покликане сприяти формуванню її соборності, яка є ядром української національної ідеї. Саме на ґрунті демократичних цінностей, що мають лежати в основі громадянського виховання, можливе об'єднання різних етносів і регіонів України з метою розбудови й удосконалення суверенної, демократичної держави, громадянського суспільства.

З огляду на це актуальними є наукове обґрунтування і практичне забезпечення нової, за своєю сутністю, системи громадянського виховання, мета якого – сформувати в учнів комплекс громадянських компетентностей, глибоке розуміння ними належності до українського народу, до своєї Батьківщини, внутрішню потребу й готовність відстоювати та захищати її інтереси, реалізовувати свій особистісний потенціал на благо зміцнення української держави. Отже, громадянське виховання пов'язане з відродженням нації, демократизацією та гуманізацією суспільства, поглибленням самоуправління народу.

В документах Верховної Ради України, «Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ ст.)», «Концепції національного виховання», «Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті» обґрунтовано необхідність удосконалення громадянського виховання учнівської молоді. Цілеспрямованої роботи з громадянського виховання учнів вимагає і Закон України «Про освіту», де чітко сформульовано завдання виховання підростаючого покоління.

У «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» зазначено, що актуальність громадянського виховання особистості в сучасному українському суспільстві значною мірою зумовлюється потребою державотворчих процесів на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості, що мають забезпечити усім громадянам рівні можливості для розвитку і застосування їхніх потенційних здібностей, досягнення суб'єктивно

привабливих і водночас соціально значущих цілей як умови реалізації найголовнішої соціально-психологічної потреби у самовизначенні та самоствердженні.

Посилення виховної функції освіти, формування громадянськості, працелюбності, моральності, поваги до прав і свобод людини, любові до Батьківщини, сім'ї, довкілля розглядається одним із стратегічних напрямів державної політики в галузі освіти.

У цьому контексті загальноосвітня школа виконує роль фундаменту, на якому будується вся система громадянського виховання школярів, формування у них любові до рідного краю, України, історичної пам'яті, духовності, національного характеру. Все, що закладається учням у цей період навчання і виховання, визначає в подальшому успіх процесу формування особистості, її світогляду і загального розвитку. Набуті в школі особистісні якості, а також знання, вміння і навички значною мірою визначають особливості практичної, громадської та професійної діяльності дорослої людини.

Зважаючи на актуальність досліджуваної проблеми, була визначена тема дослідження: **«Громадянське виховання учнів на уроках суспільно-гуманітарного циклу».**

Об'єкт дослідження – процес громадянського виховання учнів у навчально-виховному процесі.

Предмет дослідження – методика громадянського виховання учнів на уроках суспільно-гуманітарного циклу.

Мета дослідження – науково обґрунтувати педагогічні умови громадянського виховання учнів на уроках суспільно-гуманітарного циклу.

Гіпотеза дослідження: ефективність громадянського виховання учнів на уроках суспільно-гуманітарного циклу підвищиться за умов посилення громадянської орієнтації цієї діяльності, визначення педагогічних умов підвищення його ефективності; впровадження інтерактивних форм і методів, спрямованих на формування громадянської позиції кожного учня.

Відповідно до предмету, мети та гіпотези дослідження були визначені такі **завдання:**

1. Здійснити аналіз стану проблеми громадянського виховання школярів в педагогічній теорії і практиці.
2. Визначити сутність і структуру поняття «громадянське становлення особистості».
3. Обґрунтувати форми, методи і педагогічні умови виховання учнів в системі громадянського становлення особистості.
4. Провести власне експериментальне дослідження з метою визначення рівня розвитку громадянськості учнів.

Методологічні основи дослідження:

- на філософському рівні методології: закони і категорії наукового пізнання; діалектична теорія про взаємозв'язок, взаємозумовленість і цілісність явищ у природі; принципи пріоритету загальнолюдських цінностей, розвитку, науковості, цілепокладання, історизму, діяльності, єдності індивідуального і соціального, теорії й практики, які забезпечують об'єктивність щодо вивчення предметів і явищ існуючої дійсності (Г.Гегель, С.Гессен, І.Кант, П.Фейєрбах);
- на конкретно-науковому рівні методології: праці з філософії освіти (Н.Ничкало), філософії виховання (І.Зязюн, В.Шинкарук); теоретичні аспекти соціології, теорії соціалізації та соціальної роботи (В.Андрущенко, Р.Арцишевський, Л.Бойко, Е.Іванов, В.Ядов); концептуальні положення теорії громадянського становлення особистості (М.Боришевський, М.Бургін, К.Гаджиєв); психолого-педагогічні основи громадянського виховання молодших школярів (І.Бех, О.Киричук, І.Кон, В.Крутецький, Н.Нікітіна, Р.Павелків, С.Рубінштейн); концептуальні основи розвитку особистості молодшого школяра (Н.Алігавабов, О.Докукіна); наукові нароби з історії України та історії освіти України (М.Грушевський, М.Євтух, Г.Жураковський, О.Пометун, М.Стельмахович); праці з теорії виховання та навчання (Н.Болдирєв, Л.Крицька); дослідження сутності педагогіки як галузі наукового знання (Н.Волкова, В.Галузинський, М.Євтух, А.Кочетов, В.Мадзігон, Н.Мойсеюк, М.Ярмаченко); теорія діяльності людини і

дослідження різних аспектів змісту соціально-педагогічної діяльності з школярами, підлітками та молоддю (І.Льїн, А.Зосімовський, В.Іванчук, І.Кецик, О.Киричук, Т.Конникова, В.Поплужний); теоретичні аспекти особистісно орієнтованого виховання (І.Бех, К.Чорна); праці, присвячені вивченню зв'язків школи з навколишнім середовищем (Л.Бойко, Б.Кобзар, В.Кузь).

Теоретичну основу дослідження становлять:

– ідеї Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності; Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, Закону України «Про освіту», Національної програми «Діти України», Конвенції про права дитини, в яких знайшли розкриття проблеми демократизації та гуманізації всіх сторін життя сучасного суспільства і системи освіти;

– положення наукових праць, у яких розкриваються особливості та закономірності громадянського виховання (Г.Ващенко, М.Грушевський, А.Макаренко, С.Русова, В.Сухомлинський, К.Ушинський); дослідження провідних учених, присвячених проблемі становлення громадянськості у підростаючого покоління (М.Болдирєв, М.Гончаров, М.Стельмахович, О.Сухомлинська, І.Тараненко, К.Чорна).

У ході розв'язання поставлених завдань було застосовано **методи дослідження**, що доповнювали один одного: теоретичні – вивчення та аналіз психолого-педагогічної, філософської, соціологічної та методичної літератури з проблеми дослідження; теоретичне вивчення й узагальнення кращого педагогічного досвіду; емпіричні – діагностичні (інтерв'ювання, бесіди, опитування), обсерваційні (цілеспрямовані педагогічні спостереження, самоаналіз).

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГОВИХОВАННЯ УЧНІВ

1.1. Проблема громадянського виховання особистості у різноманітних наукових підходах

Теоретичне дослідження проблеми показало, що процес розробки фундаментальних основ парадигми освіти, орієнтованої на формування громадянина демократичної української держави, розпочався в Україні у першій половині 90-х років. Стратегічне завдання української освіти – виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення нею свого громадянського обов'язку на основі національних та загальнолюдських цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України визначено низкою керівних документів, що врегульовують освітню галузь і зокрема історичну освіту.

Аналіз науково-педагогічної та методичної літератури засвідчує, що процес громадянського виховання підростаючого покоління широко і різнобічно обґрунтований в теорії і практиці. Зокрема, у вітчизняній педагогіці вперше до теми громадянського виховання звернувся В. Сухомлинський, педагогічні ідеї якого стали орієнтиром для створення ефективних технологій виховання громадянськості школярів й на сучасному етапі.

В педагогічній спадщині Г. Ващенко, А. Макаренка, С. Русової, К. Ушинського охарактеризовано основний зміст громадянського виховання дітей в школі, його національні ознаки.

Педагогічні основи морального та правового виховання учнівської молоді, наукові підходи до виховання суспільно-активної особистості школяра в сучасних умовах розроблено в дослідженнях Н. Бібік, І. Зязюна, В. Кременя. Історичну ретроспективу, ґрунтовний педагогічний аналіз потреб та можливостей громадянського виховання в період становлення української державності розробили П. Ігнатенко, В. Поплужний.

Проблему формування громадянськості як провідної риси особистості досліджено О. Докукіною, М. Задержіною, Л. Канішевською, Н. Косаревою,

В. Мазаєм, Л. Пономаренко. Проблему громадянських цінностей обґрунтовано у працях Л.Бойко, І.Бондаренко, М.Боришевського, Л.Крицької, Н.Чернухи.

У працях Н.Бернса, І.Беха, Л.Божович, Л.Буєвої, І.Кона, В.Крутецького, Н.Нікітіної, П.Чамати здійснено психологічне обґрунтування громадянського розвитку особистості.

На багатоаспектність й інтеграційність громадянського виховання вказано дослідниками Н.Алігавабовим, Т.Більгільдієвою, І.Валєєвим, О.Волжиною, К.Гаджиєвим, В.Мушинським.

Детальному аналізу педагогічних засад функціонування громадянської освіти та виховання у вітчизняній шкільній практиці присвячено дослідження Н.Дерев'янка, Ю.Завалевського, В.Іової, О.Киричук, Н.Косарєвої, В.Кузя, Т.Мальцевої, В.Оржехівського, А.Розенберга, І.Тараненко, О.Сухомлинської, К.Чорної та ін.

Аналіз літератури свідчить, що проблема виховання громадянина як одне з головних завдань держави і суспільства була об'єктом дослідження філософів, істориків, педагогів, починаючи з античних часів і є такою сьогодні. В працях філософів досліджено основні риси людини-громадянина на різних етапах розвитку суспільства, можливості впливу держави на процес їх формування. У працях відомих педагогів минулого і сьогодення розглянуті погляди та концепції щодо формування особистості громадянина у навчальному та у позашкільному середовищі. Психологи розглядають цю проблему з точки зору взаємодії особистості й держави, формування свідомості особистості, а точніше, її самосвідомості та самоідентичності, що трактується як усвідомлення людиною самої себе, своєї належності до певної спільноти, своїх здібностей, якостей, думок, почуттів, інтересів, дій, місця і ролі в суспільстві. Основними завданнями виховання громадянина, які відзначаються у працях сучасних українських педагогів і психологів є формування у людини таких рис як патріотизм, національна свідомість й самоідентифікація, гуманізм, що ґрунтується на національних і загальнолюдських цінностях, моральна свідомість, культура поведінки та культура міжетнічних відносин, мотивація до праці тощо.

Проведені дослідження дозволять стверджувати, що значна кількість праць останнього часу присвячена поняттю „громадянськість”, що розглядається як складна інтегрована якість особистості, що значною мірою спрямовує ідеали і зміст життєдіяльності людини демократичного суспільства. Деякі фахівці розуміють під цим поняттям комплекс якостей особистості, які визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущої та індивідуально необхідної мети у відповідності з наявними у суспільстві можливостями з дотриманням при цьому існуючих морально-правових норм.

У наукових дослідженнях громадянськість розглянуто як складну характеристику особистості, що проявляється в житті як здатність до реалізації людиною сукупності її соціальних, політичних, громадянських прав, ефективної самоактуалізації. Її формування супроводжується соціалізацією й інтегруванням особистості в суспільстві. У процесі виховання особистості громадянські цінності суспільства інтеріоризуються в особистісні, а отже перетворюються на громадянські якості конкретної людини. Зовнішні прояви громадянських ціннісних орієнтацій, які складають громадянські якості особистості, системно й постійно відбиваючись на вчинках людини, поступово формують риси її характеру – риси громадянськості особистості. Отже, під поняттям „риса громадянськості” розуміємо властивості характеру особистості, які сформувались у процесі діяльності шляхом інтеріоризації людиною громадянських цінностей суспільства й проявляються у вчинках і поведінці людини.

Серед них найважливішими є: патріотизм, почуття причетності до історичної долі Вітчизни та народу, усвідомлення себе повноправним громадянином своєї країни, членом соціальної спільноти, представником свого народу, своєї місцевої громади; відкритість до національно-культурних цінностей інших народів та пошана до них; відданість демократичним цінностям, віра в них і готовність їх захищати; внутрішня свобода і відповідальність за свої дії та вчинки, відчуття власної гідності, готовність виконувати обов’язки, що випливають із прав і свобод інших людей; лояльність і вимогливість до законів, влади, соціальних і політичних інститутів держави, процедур прийняття суспільних рішень, повага до демократичних виборів і до демократично

вибраної влади; активна громадянська позиція, прагнення до участі у суспільному житті, готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків; толерантність, готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом переговорів.

Аналіз психологічних праць з проблеми свідчить, що з психологічної точки зору кожна з рис передбачає наявність у людини: громадянських потреб, тобто прагнення жити у справедливому та демократичному суспільстві, правовій державі тощо; мотивів участі в громадській діяльності та співпраці з іншими громадянами; стійких інтересів до життя власної країни, територіальної, етнічної чи національної спільноти, діяльності демократичних інститутів тощо; установок, спрямованості особистості на активну громадянську дію; позитивного емоційно-ціннісного ставлення до громадянського суспільства, демократії, прав і свобод людини та ін. Якщо ці складові проявляються у поведінці та діяльності людини постійно і систематично, то це свідчить про перетворення відповідних якостей в стійке особисте утворення – риси громадянськості особистості.

Дослідження свідчать, що в структурі кожної з рис громадянськості особистості можуть бути виділені три складові: когнітивна (наявність у людини засвоєних на рівні переконань «громадянознавчих знань»: понять, ідей, правил, оцінок, норм, цінностей), мотиваційна (особистісне емоційне ставлення людини до подій, фактів, явищ оточуючої дійсності, пов'язаних з відповідними сферами життя суспільства, до самої себе як громадянина) і операційна (розвиненість у особи сукупності узагальнених і спеціальних, аксіологічних та інших прийомів навчальної діяльності, які є основою формування громадянських установок, цінностей і відповідної спрямованості особистості). Якісний і кількісний рівень розвитку цих складових може виступати критеріями і показниками сформованості рис громадянськості в структурі особистості.

Громадянське і патріотичне виховання у навчальних закладах України все очевидніше стає серцевиною педагогічного процесу і, зокрема, виховної діяльності у позанавчальний час. Як зазначено у Концепції громадянського виховання особистості, «Громадське виховання – процес формування громадянськості як

інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчутти себе морально, соціально, політично й юридично дієздатною та захищеною» [1, 7].

Сучасний стан розвитку нашого суспільства свідчить про те, що принцип громадянськості й патріотизму належним чином не спрацьовує.

Дотримання принципу громадянськості у моральному становленні особистості було незаперечною істиною і вимогою ще за часів античності. Наприклад, давньогрецький філософ Платон наголошував, що індивід і держава – це одне ціле. Педагог несе персональну відповідальність перед законом, державою, народом за виховання моральних, громадянських якостей молоді.

Учень Платона – Аристотель – відстоював думку, згідно з якою громадянське виховання молоді – це головний засіб збереження державного устрою. Тому його забезпечення є справою не лише вчителів, батьків, а передусім держави. «А оскільки держава в її цілісності має на увазі одну кінцеву мету, то зрозуміло, що для всіх потрібне тотожне виховання, і турбота про це виховання повинна бути загальною, а не власною справою, як тепер, коли кожен турбується про виховання своїх дітей власним способом і навчає власним шляхом того, що йому заманеться. Те, що має загальний інтерес, потрібно і вирішувати загальним способом. Не треба, крім цього, думати, ніби кожен громадянин існує сам по собі. Ні. Всі громадяни належать державі, тому що кожен із них є часткою держави. і турбота про кожную частку, звісно, повинна мати на увазі піклування про все ціле» [3, 628].

У цьому ж аспекті проблему громадянськості особистості розглядали й інші прогресивні педагоги: Західної Європи: М. Монтень, Я.А. Коменський, Й. Песталоцці, А. Дістервег, Г. Кершенштайнер та ін. Усі вони відстоювали думку, що справжній педагог – це не просто державний службовець, це – окраса нації, її надія й опора. Він здатний виявити свою гідність, моральну культуру, внутрішню свободу за умов постійного й неформального піклування з боку батьків, держави, суспільства. Зокрема, А. Дістервег наголошував: «Хто бажає, щоб народ його був щасливий і виховувався з успіхом, той повинен визнати першою і неминучою умовою для досягнення цієї мети виховання та освіти вчителів, а також таке їх становище, яке б відповідало їх важливому обов'язку... Бажаєте ви потурбуватися

про своїх дітей, потурбуйтеся про процвітання тих, кому довірено їх виховання» [4, 48]. З іншого боку, «держава, – писав А. Дістервег, – встановлює посаду вчителя для навчання, а не для вчителя. Хто хоче зайняти таку посаду, повинен дивитися на себе як на засіб для досягнення мети, пов'язаної з цією посадою. Передусім він повинен отримати освіту, яка вимагається посадою, і все більше і більше вдосконалюватися, щоб працювати якнайкраще. Хто чинить інакше, цілком може розглядатись як наймит, котрий шукає і займає посаду, щоб вона йому служила. Хто не хоче порушувати свій обов'язок... той повинен ставитися до своїх учительських обов'язків з великим сумлінням, добросовісністю» [4, 76].

Провідною ідеєю німецького педагога Г. Кершенштайнера, відомого як автора громадянського виховання, є формування державної свідомості особистості. У передмові до свого твору про державно-громадянське виховання він пише про власні враження від перебування в Україні перед початком першої світової війни і висловлює думку, що під час воєнного лихоліття спільна небезпека об'єднує громадян. Але в мирні роки інтереси одиниць беруть верх, панує байдужість до державних справ не лише пересічних індивідів, але й можновладців, хоча вони про це ніколи публічно не наголошують.

Цей природний, егоїстичний нахил людини можна ефективно лікувати лише одним способом: *планово і послідовно виховувати всіх у напрямі державної думки, тобто непорушної свідомості, що добро одиниці найкращим чином зберігається в державі добре упорядкованій, збудованій на моральних підвалинах, і кожний має обов'язок – державу, в якій він живе, так підтримувати, як це тільки в даному випадку можливо* [5, 95].

Вітчизняні теоретики й педагоги-практики Г. Ващенко, А. Макаренко, М. Пирогов, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський також розглядали принцип громадянськості як один із провідних у педагогічній етиці. Наприклад, Г. Ващенко, висвітлюючи генезу і розвиток українського виховного ідеалу, наголошував на його послідовній традиційності. Оскільки головним джерелом традиційного виховного ідеалу українця є релігійність і патріотизм, то на педагога покладається безпосередня відповідальність за формування цього ідеалу в молоді.

Перша абсолютна вартість для молоді, наголошував Г. Ващенко, є Бог, друга – Батьківщина. Молодь мусить чітко уявляти собі, в чому полягає благо Батьківщини:

- в державній незалежності, можливості для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя;

- в об'єднанні всіх українців незалежно від їх територіального походження, церковної приналежності, соціального стану та ін. в одну спільноту, що пройнята єдиними творчими прагненнями і високим патріотизмом;

- у справедливому державному устрої, який би підтримував лад у суспільстві, водночас забезпечував особисті права і волю кожного громадянина й сприяв розвиткові та прояву його здібностей, спрямованих у бік громадянського добра;

- у справедливому соціальному устрої, при якому зникла і була б неможливою боротьба між окремими групами суспільства;

- у високому рівні народного господарства та його справедливій організації, яка забезпечувала б матеріальний добробут усіх громадян, була б позбавлена елементів експлуатації;

- у розквіті духовної культури українського народу: науки, мистецтва, освіти, піднесенні її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною у світі;

- у високому релігійно-моральному рівні українського народу, реалізації в життя вчення Христа;

- у високому рівні здоров'я українського народу, зведенні до мінімуму в ньому хвороб і виродження [6, 174-175].

З часу, коли Г. Ващенко формулював ці положення, минуло чимало літ, але їх зміст, на нашу думку, в своїй основі є актуальним і нині.

Виховання моральності, патріотизму має ґрунтуватися на піднесенні громадянського почуття, яке закладене в людині генетично, проте воно позитивно розвивається чи деформується залежно від соціального оточення. В. Скуратівський зазначає, що любов до свого краю, родини, батьківщини змалку складається у людини несвідомо. Але справжня любов досягає вершини лише тоді, коли вона духовно усвідомлена, самовизначена. Якщо ж переважає інстинктивність, то любов до батьківщини може обернутися сліпим афектом, здатним заглушити в душі і голос

совісті, і голос справедливості, і навіть вимоги елементарного сенсу. Тоді людина переживає не творче піднесення, а, навпаки, погорду, зневагу до інших народів. Ідея батьківщини передбачає в людині живе начало духовності. Якщо ж людина не має останнього, то вона може прожити все життя в межах своєї держави і не "знайти" своєї батьківщини, не полюбити її всім серцем, залишитися духовною сиротою. У сучасному світі є багато таких безрідних людей, які не здатні любити свою батьківщину тому, що вони живуть егоїстично-груповими інтересами, але належної духовності не мають.

Любити Батьківщину – це любити святині свого народу, його надбання, його культуру, мову, злитися з долею народу, творити її. Бути вірним їй, як були вірні наші предки: і в години піднесення, і в години падіння, і в години небезпеки, і в години злагоди і миру. Прикладом для кожного українця у цьому мають бути такі великі постаті, як Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Іван Кожедуб, а також численні невідомі герої, яких впродовж століть виставляло з-поміж себе українське козацтво, селянство і міщанство, які своє життя віддали у боротьбі за життя й добробут України.

Висока громадянськість, патріотизм віддзеркалюються в мові, піснях, легендах, думах, казках, поезіях народу, які слід творчо використовувати у навчально-виховному процесі. Виходячи із завдань та цілісних орієнтацій громадянського виховання, варто більш потужно залучати студентську молодь до святкування загальнодержавних свят, проведення різноманітних тематичних вечорів, екскурсій-подорожей по історичних місцях, організувати виставки художньої творчості, влаштувати календарно-обрядові та тематичні свята тощо.

Організовуючи виховну роботу з громадянського, патріотичного виховання, потрібно враховувати, що в Україні історично склався широкий спектр регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, існує релігійна неоднорідність і неоднозначне ставлення населення до багатьох подій минулого та сучасності, а також є багато інших особливостей. На нашу думку, саме патріотизм, громадянськість повинні нас об'єднувати, зберегти те, що протягом століть було нашою метою, – незалежну державу.

Отже, принцип громадянськості сприяє не лише відродженню моральних цінностей минулого, а й допомагає міцно стати на основи, адекватні моральній природі, духу нашого народу, які виведуть незалежну Україну до світових висот цивілізації й культури.

1.2. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку

Важливою складовою громадянськості є емоційний компонент. Він включає в себе групу вищих особистісних почуттів: патріотичних, гуманістичних, екологічних, обрядових тощо. Провідне місце серед них повинні займати патріотичні почуття. Вони відображають ставлення українських громадян будь-якої національності (етнічної групи) до своєї держави, її життєдіяльності та перспектив розвитку, віру у світле майбутнє України, гордість за приналежність до українського народу, повагу до його історії, культури, менталітету, любов до рідної природи тощо.

Патріотичні почуття не повинні бути споглядальними, пасивними. В ідеалі вони спрямовуються на виконання завдання — піднести Україну до рівня високорозвинутих світових держав, що неможливе без активної соціальної творчості всього народу. В нинішніх умовах емоційне начало патріотизму виявляється насамперед у мужності, рішучості, а також у готовності громадян відстояти незалежність своєї молоді держави. До речі, значущість «воєнного духу нації» (термін французького психолога Ле Бона) підкреслював, виходячи з власного гіркого досвіду, С. Петлюра: там, де цей дух «пригасав, слабнув або щезав, приходила прострація, пригноблення, і нації легко ставали здобиччю в руках сусідчужинця взагалі, що перевищував їх силою свого військового духу»[4, 90].

Наявність патріотичних почуттів важлива й тому, що сприяє єднанню всіх соціальних верств українського суспільства. Адже не секрет: у сучасних умовах наростає розшарування його на багатих і бідних, що спричинює емоційну, психологічну відчуженість тих і тих. Саме ці почуття, які особливо загострюються в екстремальних, доленосних для Вітчизни ситуаціях, знімають звичну напругу у взаєминах людей.

Громадянськість передбачає активну участь у справах і турботах Батьківщини. Коли особистість обмежується споглядальністю (навіть із знаком плюс) стосовно своєї держави, це означає, що її громадянськість незріла [8, 116].

Як і кожне цілісне, системне психоутворення, громадянськість розвивається протягом кількох вікових періодів. Формування її залежить від співвідношення соціального середовища і внутрішніх суб'єктивних умов, які складаються в кожному такому періоді. Звичайно, в цьому процесі можуть бути і елементи спонтанності, стихійності. Підхід до формування громадянськості визначається, з одного боку, об'єктивними потребами в ній суспільства, а з другого — уявленнями про те, якої інтенсивності і масштабності вона повинна досягати у певному віці.

Формування громадянськості у дитини залежить від її соціалізації (тобто оволодіння суспільним досвідом). На третьому році життя, коли завершується перший цикл ознайомлення з навколишнім світом, з людською спільнотою, до якої його включено уже за фактом народження, бажано, щоб малюк засвоїв назву держави («Я живу в Україні») і несвідомо (свідомо він це зробити ще не може) увібрав у себе дух українства. Адже, як образно висловився фундатор дидактики Ян Амос Коменський, посудина довго зберігатиме той запас, яким вона наповнена з першого разу.

Наступні вікові періоди (дошкільний, молодший шкільний, підлітковий) можна вважати чутливими у формуванні громадянськості. При цьому чутливість для кожного з періодів своєрідна.

У дошкільному віці, як відомо, відбувається інтенсивний процес усвідомлення дитиною себе, власної тілесної організації, статі, прізвища тощо. Вона цікавиться також, чим займаються дорослі і хто вони такі взагалі. Дитина в цьому віці уже здатна сприйняти деякі елементи громадянськості, переважно ілюстративні: державну символіку, одяг, пісні, танці. Дуже важливим є також володіння державною мовою, звичайно, відповідно до вікових можливостей дошкільнят, засвоєння деяких відомостей про рідну країну, її людей, природу, культуру і т. ін.

У молодших школярів чутливість зумовлена зародженням потреби прилучитися до певних суспільних відносин, у тому числі і громадянських.

Враховуючи цю потребу, їх широко ознайомлюють з відповідними поняттями, головним серед яких має стати поняття «Батьківщина». Учнів включають у різні види діяльності, які розвивають громадянськість. Це, зокрема, скаутський рух, що нині дедалі шириться. В інструкції для керівників скаутських груп (США) підкреслюється, що «скаутизм — це перетворення дитини в громадянина з почуттям обов'язку».

Домінуюча тенденція підліткового віку — самоствердження своєї дорослості. Така тенденція створює сенситивність і щодо розвитку в підлітків громадянськості. Адже їм завжди потрібен взірець для наслідування. Україна має чимало синів і дочок, гідних стати прикладом для підростаючого покоління, таких, як І. Мазепа, Т. Шевченко, О. Ольжич, О. Теліга та ін.

Старший шкільний вік не можна назвати сенситивним щодо розвитку громадянськості. На перший погляд, таке твердження може видатися безпідставним. Адже в цей період відбувається рефлексія власного життєвого шляху, з'являється потреба реалізуватися, тобто стати «людиною, яка зробила сама себе». Але справа в тому, що значущість громадянських якостей юнацтво усвідомлює насамперед у контексті того, що ці якості йому дають, наскільки цінні для «дорослого» життя. На жаль, така наша сьогоднішня дійсність. У нинішніх соціально-економічних умовах говорити, що всі випускники середньої школи вступають у ринкову економіку з громадянським пафосом, було б далеким від істини. Проте і стверджувати, що юнаки і дівчата — абсолютні громадянські нігілісти, також не можна. В прихованому, непоказному, часто замаскованому вигляді ця комплексна властивість започаткована як неусвідомлений архетип.

Проведені дослідження дозволили зробити висновок, що значна роль у формуванні рис громадянськості належить старшій школі, яка розширює знання учнів про процеси та явища суспільного життя, права людини, сприяє формуванню громадянської позиції людини, її соціально-політичних орієнтацій. На цьому ступені формується готовність захищати свої права, права інших людей, будувати індивідуальну й колективну діяльність.

Аналіз історико-методичної літератури та масової практики навчання свідчить, що спрямованість освіти на формування особистості, зокрема рис громадянськості учня, потребує суттєвих змін як у змісті, так і у формах навчання історії. Зокрема зміст історичної освіти має забезпечити ефективне формування трьох складових рис громадянськості: когнітивної, мотиваційної та операційної. Когнітивна складова формування рис громадянськості реалізується через інформаційний компонент історичного змісту. Операційна складова може бути значною мірою сформована через відповідні методи, форми, технології навчання.

1.3. Громадянське становлення особистості учнів: діагностика і стан

У дослідженні брали участь учні 5-х, 6-х, 7-х класів. Кількість учнів 27.

З учнями були проведені наступні методики.

Методика 1

Мета: Визначити, наскільки глибоко сформовані поняття патріотизму.

Пропонуємо учням такі запитання:

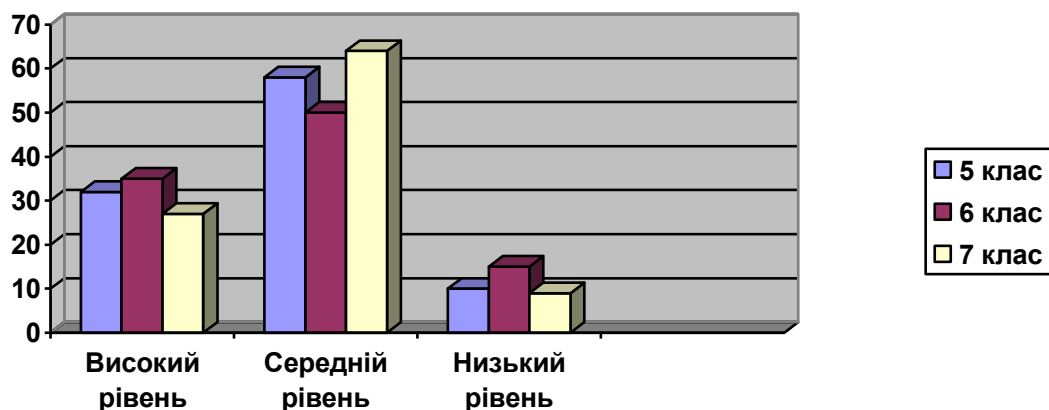
1. Що слід робити, коли виконується гімн України?
2. Під час виконання яких ще музичних творів слід вставати? Назвіть їх
3. Які твори української літератури Вам подобаються? Чим саме?
4. Кого можна назвати патріотом? Наведіть приклади.
5. Чиє життя Ви хотіли б взяти собі за приклад?

Дані результатів опитування показані в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Кількість опитуваних	Висновки при порівнянні %		
	позитивна відповідь	поверхова відповідь	не відповідали зовсім
5 клас	32	58	10
6 клас	35	50	15
7 клас	27	64	9

Діаграма 1.1.

Висновок: проведена методика показала, що учні не проникнуті проблемами патріотизму. Лише 20% учнів мають уже чіткі переконання, вміють логічно доводити свою істину, а іноді й грати з своїми почуттями, кривити душею.

Методика №2

Учням пропонувалося відповісти на такі запитання: «Громадянськість.

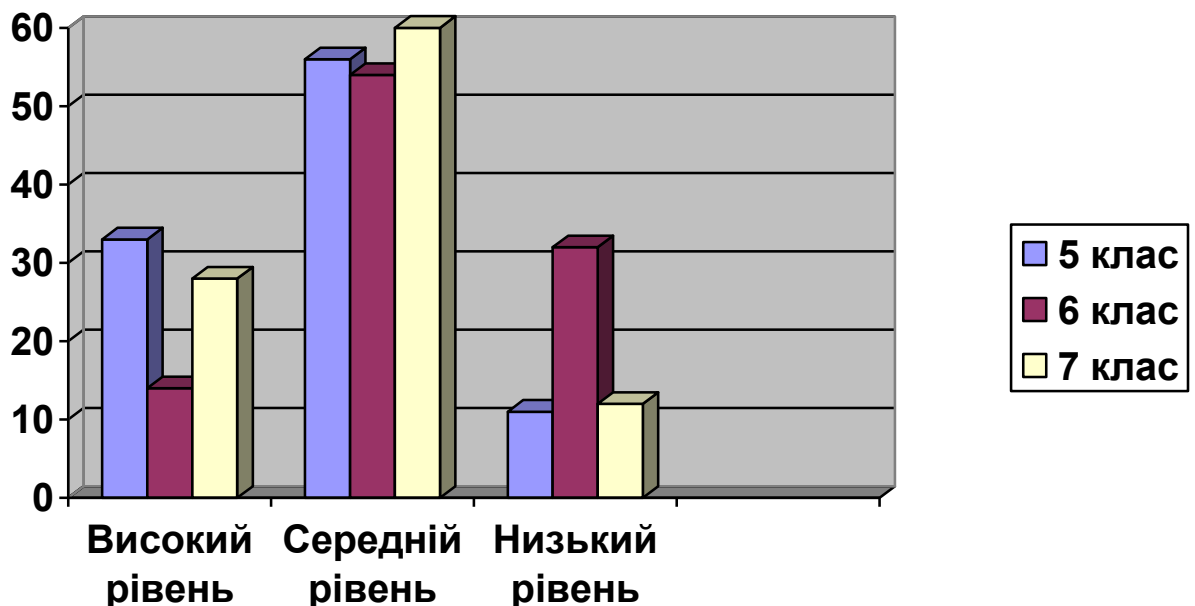
Громадянські цінності. Як ви розумієте ці слова?» Результати досліджень занесені в таблицю 1.2.

Учням було запропоновані цінності.

Таблиця 1.2.

Кількість опитуваних	Висновки при порівнянні %		
	правильна позитивна відповідь	поверхова відповідь	не відповіли зовсім
5 клас	33	56	11
6 клас	14	54	32
7 клас	28	60	12

Діаграма 1.2.

Проведене дослідження виявило, що в більшості учнів недостатньо сформований рівень громадянських цінностей.

РОЗДІЛ II. ЕФЕКТИВНІ ПРИЙОМИ ТА МЕТОДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ

2.1. Формування національної свідомості школярів у процесі вивчення культури українського народу на уроках історії України

У сучасних умовах, коли український народ вступив у нову еру свого історичного розвитку, національне виховання найбільш відповідає потребам відродження і становлення України як європейської держави із віковою історією, культурою, духовними надбаннями. Це служить формуванню духовного світу особистості, національного характеру і темпераменту, народної моралі й етики, естетики, національної свідомості.

Одним із головних завдань сучасної школи є формування учнівської молоді національної свідомості. На це націлюють державні документи в галузі освіти. В Законі України «Про освіту» [3,4], у Державній програмі «Освіта. (Україна XXI століття)» [4,2], у «Концепції національно-патріотичного виховання» (2015) [5,4] основними завданнями сучасної школи є забезпечення умов для виховання школяра як громадянина України, вільної, демократичної, життєво і соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення у різних життєвих ситуаціях.

Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти зазначає: «Метою освітньої галузі «Суспільствознавство», що складається з історичного та суспільствознавчого компонентів, є забезпечення розвитку учня як особистості, що керується гуманістичними нормами і цінностями, усвідомлює себе громадянином України та успішно самореалізується в сучасному українському суспільстві».

Завданнями освітньої галузі є:

- забезпечення реалізації можливостей розвитку учня як вільної особистості, здатної за допомогою набутих ключових та галузевих компетентностей ефективно самореалізовуватися в сучасному багатоманітному глобалізованому світі та брати участь у житті демократичної, соціальної,

правової держави і громадянського суспільства, вчитися протягом усього життя;

- розвиток інтелекту дитини, її критичного та творчого мислення, визначення нею власної ідентичності як особистості, громадянина, члена родини, етнічної, релігійної, регіональної та локальної спільноти;
- формування в учнів почуття власної гідності, поваги до прав людини, гуманістичних традицій та загальнолюдських цінностей, здатності формувати власну етичну позицію та дотримуватися правил соціально відповідальної поведінки.

Загальна середня школа має забезпечити умови для інтелектуального, соціального, морального і фізичного розвитку і саморозвитку учнів, виховання громадянина-патріота, особи, що визнає освіченість, вихованість, культуру як найвищі цінності, незамінні чинники переходу України до сталого людського розвитку. Національна свідомість, інтелект, духовне і фізичне здоров'я людини набувають всезростаючого значення.

Серед шкільних навчальних предметів особливе місце у вирішенні завдань формування національної свідомості школярів належить історії, зокрема історії України. Шкільний курс історії України має донести до учня усвідомлення істини, що український народ сформувався історично, що він створив самобутню матеріальну і духовну культуру, суспільно-політичну думку, виробляв і виробив свою державність, що його складний і героїчний шлях гідний великого європейського народу [6,2].

У процесі вивчення курсу історії України осмислюються роль та значення українського народу в світовому історичному процесі, а духовна спадщина (уроки культури) своїм змістом сприяють зміцненню національної свідомості.

Вивченням проблем національної школи та національної свідомості української молоді займалися політики, філософи, громадські діячі, педагоги-теоретики і педагоги-практики. Нагромаджено чимало літератури, яка стосується різних аспектів цього процесу. Однак аналіз історико-педагогічної літератури та досвіду роботи оновленої школи переконує, що дана проблема залишається

невивченою, а проблема «Формування національної свідомості школярів у процесі вивчення культури українського народу на уроках історії України» не має повного комплексного дослідження і чекає наукового теоретичного обґрунтування.

В процесі педагогічної діяльності склалась модель «Формування рис громадянськості учнів у процесі навчання історії України». (рис.1.)

Рис.1. Модель «Формування рис громадянськості учнів у процесі навчання історії України»

Наукова новизна та теоретичне значення даної моделі полягає в тому, що вона конкретизує та узагальнює можливості уроків вивчення культури в шкільному курсі історії України по формуванню в учнів національної свідомості.

Практична значущість моделі полягає в їх спрямованості на уточнення найважливіших завдань формування національної свідомості учнів на уроках історії України, на удосконалення змісту та форм цієї роботи, підвищення її ефективності та результативності в умовах діяльності сучасної школи.

Вивчення культури в курсі вітчизняної історії відіграє велике значення у засвоєнні історичних знань, які є підґрунтям формування національної свідомості. Це пояснюється тим, що вивченням культури ми завершуємо вивчення історії певного періоду. Таким чином, вивчаючи культуру цього періоду, ми ніби підводимо підсумки розвитку суспільства, частину історичної епохи, даємо загальну підсумкову оцінку цього розвитку. На уроках культури розвиваються і поглиблюються поняття про культуру як сукупність досягнень суспільства в духовному житті, вміння використовувати історично набуті знання і практичний досвід для розвитку продуктивних сил.

Уроки вивчення культури в курсі історії України сприяють вихованню в учнів національної свідомості, патріотичних почуттів, етичних та естетичних смаків, моральних принципів. Важливо використовувати можливості для розкриття основних тенденцій розвитку культури в даний період, показувати спадковість, що існує між різними періодами культури українського народу, наголошуючи на соціальній суті культури, її місці в житті суспільства, систематизувати знання учнів, працювати над термінологією, характеристикою окремих течій в мистецтві, культурних діячів, творів мистецтва. Слід звертати увагу учнів на еволюцію різних напрямків і течій в мистецтві, поєднуючи це із зміною історичних умов життя суспільства.

Слід звертати увагу учнів на те, що історія культури органічно пов'язана з історією народу як з безперервною зміною численних поколінь, кожне з яких робить свій внесок у культурну спадщину. Універсальна здатність культури акумулювати все, що створене людиною, -позитивне і негативне, прекрасне і потворне, трагічне і

комічне, лише певний час виступає відображенням історії народу, кожний етап якої по-своєму відбитий в культурних пам'ятках. І якщо історія культури віддзеркалює історію народу, то історія народу є відображенням ще й історії культури.

Учні повинні розуміти, що культура українського народу формувалася під дією зовнішніх і внутрішніх факторів, одним із найголовніших серед яких є національна свідомість. У процесі вивчення історії України важливо підвести учнів до розуміння того, що історичний підхід до культури передбачає врахування своєрідності, якісної визначеності не лише ідейного змісту, але часто і форми культури на кожному історично значущому етапі її розвитку. Тому українська культура Київської Русі не тотожна культурі XVII ст., а культура XIX ст. якісно відрізняється від культури радянського періоду.

Найважливіше сьогодні на уроці - це зробити учнів нашими однодумцями, проводити урок у такій формі, щоб учні розкрили свої можливості, щоб їм хотілося працювати самим, робити власні висновки, аналізувати, співставляти, порівнювати. Для полегшення індивідуальної пошукової діяльності в процесі підготовки до уроку вивчення культури важливо організувати навчання таким чином, щоб за допомогою пам'яток, таблиць, характеристик, планів учні самостійно набували знань, умінь і навичок. Учні мають самостійно готувати розповіді, доповіді, екскурсії та інше. Така система навчання називається проектною. Але остаточне рішення у виборі системи навчання належить учителю. Наявність відведеного часу, можливість і здібність дітей, власний досвід, бачення мети - все це впливає на вибір типу уроку, форми його проведення, на вибір технології навчання.

Пропоную таку систему вивчення у 8 класі тем з вивчення культури (див. додатки).

Історію нашого народу і його культуру ми повинні пізнати для того, щоб краще зрозуміти, що відбувається сьогодні. На уроках вивчення культури ми не лише збагачуємося духовно, це не лише пізнання, це шанс щось змінити в своєму житті. Для формування громадянина України особливо важливо виробити в учнів прагнення зайняти активну життєву позицію, не бути пасивним спостерігачем, діяти активно, примножувати культурні надбання і духовні цінності українського народу.

Таким чином, уроки культури у шкільному курсі історії України є однією з основних ланок впливу на становлення людини як особистості шляхом вдосконалення складових її духовності. Уроки культури впливають на думки та почуття учнів, змінюють характер, зміцнюють силу волі, пробуджують сміливість, гуманність, доброту, порядність, формують громадянську зрілість та національну свідомість.

2.2. Сутність механізму формування національних цінностей у контексті громадянського виховання особистості в процесі вивчення історії

Оскільки природа будь-яких цінностей є суб'єктивною, то застосування об'єктивних критеріїв в оцінюванні реалізації цінностей можливе за умови порівняльного розгляду системи цінностей суб'єктів різних вимірів - людства, етнічної групи, особистості, тобто під час з'ясування співвідношення загального, особливого й одиничного. Звідси, оцінити сформованість національних цінностей в особистості можна, враховуючи дві складові:

1) відповідність особистісних цінностей загальнолюдським та соціально-груповим (у нашому дослідженні адекватними таким цінностям є національні);

2) характеристику індивідуальних аксіологічних якостей учня. Індивідуальні аксіологічні якості учня прийнято ототожнювати з моральними, духовними якостями чи рисами, які розглядають як єдність моральної свідомості, почуттів та поведінки. За І. Мар'єнком, формування індивідуальної моральної свідомості учня проходить три стадії [2,66]:

а) перехід від випадкових до цілеспрямованих дій;

б) відокремлення себе від своїх дій;

в) перехід від своїх дій до усвідомлення особистих якостей. Свідомість контролює моральні почуття (совість, добро, самоповагу, обов'язок), які знаходять відображення у моральній поведінці та звичках, самоконтролі. Тому формування моральних якостей складається з таких етапів:

1) засвоєння моральних принципів і утворення етичних уявлень;

2) формування на основі уявлень понять, вироблення вміння поводитись відповідно до засвоєних понять за самоконтролю;

3) формування моральних переконань (ціннісних орієнтацій), які регулюють поведінку.

Відповідно, формування національної самосвідомості (як інтегративної якості особистості, зокрема і моральної - у системі відносин «особистість -нація») проходитиме через відокремлення себе від своїх дій як представника нації до переходу від дій із національної самоідентифікації до усвідомлення національних цінностей і самооцінки як їх носія. Національна самосвідомість контролюватиме національні почуття (гідності, патріотизму, гордості, громадянської відповідальності й обов'язку). Тоді формування національних цінностей матиме наступну структуру: потреби особистості й інтереси держави → національна спрямованість → національні цілі → уявлення про національні цінності → поняття → емоції → свідомість → ставлення → переконання → ціннісна діяльність → усвідомлення ціннісного сенсу життя.

Механізм формування такої цінності як національна гідність можна пояснити на прикладі вивчення фактів із життя та діяльності М. Драгоманова - історика, філософа, громадсько-політичного діяча (представника українського соціалізму). Наприклад, у 1878 році М. Драгоманов, виступаючи у Парижі на літературному конгресі з доповіддю «Література українська, поскрибована російським урядом», заявив учасникам конгресу, що література цілого народу (українського) заборонена указом російського уряду (Емським), що є нечуваною подією для середини ХІХ століття; і закликав європейську спільноту допомогти українцям.

Відповідно, учень, коментуючи вищезазначений факт, враховуючи яскраво виражену національну спрямованість події (захист культурної окремішності нації), національну ціль (відстояти право на існування української мови і літератури), отримує уявлення про національну гідність - почуття самобутності як представника повноцінної нації; на основі уявлення в учня формується поняття про національну гідність як почуття, яке зумовлює захист національних прав особистістю. В учня виникає ціннісне ставлення до національних цінностей, переконання у необхідності їх захисту: учень пригадує аналогічні випадки щодо відстоювання національної гідності з відомих йому історичних подій та переносить навчально-виховну

ситуацію у власне життя (коментує свій досвід: чи були випадки відстоювання національної гідності, чи властива вона учню загалом). У результаті, учень приходить до формулювання світоглядного висновку, що самодостатність, цілісність людини як особистості забезпечується розумінням і захистом цілісності національної, тобто усвідомлює ціннісний смисл життя завдяки осмисленню діяльності такого історичного діяча як М. Драгоманов.

Наведена структура формування національних цінностей базується на психологічній структурі формування ціннісної орієнтації П.Ігнатенка [1,120]. Ціннісною орієнтацією називають систему установок, спрямованих на певні соціальні цінності, у світлі яких індивід сприймає життєву ситуацію і обирає відповідний спосіб дій. Проявами сформованості ціннісних орієнтацій є ціннісні ставлення, переконання особистості, а також спрямованість, сталість і дієвість духовних цінностей як вищої регулятивної структури особистості. Отже, рівень сформованості національних цінностей можна визначити завдяки з'ясуванню обсягу понять про цінності, через усвідомлення їх сутності, вміння правильно ними оперувати, аналізувати їхні прояви у життєвих колізіях. Стійкість певних цінностей визначатиметься повторюваністю їх прояву у вирішенні завдань національної проблематики.

Проблема формування національних цінностей яскраво представлена у змісті навчального матеріалу з історії України, який розкриває становлення українського етносу і держави. Тому методи навчання історії володіють потенційними можливостями формування національних цінностей в учнів. Чинником, що поєднує методи навчання історії в єдину систему, є результат їх застосування - це забезпечення засвоєння учнями групи спеціальних пізнавальних умінь у навчанні історії [3,77]:

- 1) образних - умінь образно описувати, відтворювати;
- 2) логічних - виявляти причинно-наслідкові зв'язки, порівнювати, зіставляти тощо;

3) оцінних - уміння давати аргументовані оцінки історичних фактів, розкривати своєрідність подій, виявляти ієрархію причин і наслідків, новизну у розвитку політичних, національно-культурних процесів.

Вивчення теорії і практики національного виховання засобами історичної освіти дозволило побудувати схему структурних зв'язків методів формування національних цінностей у старших підлітків у процесі вивчення історії (рис 2.).

Оскільки основними елементами історичної самосвідомості (формування якої є метою навчання історії) є способи історичного пізнання й емоційно-ціннісне ставлення до минулого, то змістовою основою побудови схеми визначено методи історичного пізнання, базою і результатом застосування більшості з яких є психолого-педагогічний механізм оцінювання (усвідомлення значення цінності, вироблення оцінних умінь).

Методи виховання є вторинними у формуванні цінностей, що зумовлено специфікою змісту навчального предмета (історія формує світоглядну (ціннісно-орієнтаційну) основу особистості учня), а також положенням про виховуюче навчання І.Ф. Гербарта. Зважаючи на те, що процес формування цінностей включає етапи їх сприйняття, осмислення, закріплення і перетворення, виділено три групи методів формування національних цінностей:

1) методи засвоєння цінностей (сприймання і осмислення понять про національні цінності);

2) методи закріплення цінностей (вироблення вмінь і навичок поведінки згідно із засвоєними цінностями у навчально-виховних ситуаціях);

3) методи ціннісної діяльності (практичне перетворення ціннісних ставлень у переконання, які моделюють діяльність і поведінку особистості у різних життєвих ситуаціях національного змісту).

Зауважимо, що ціннісна діяльність розглядається нами на двох рівнях:

1) особистість творить власні цінності, узгоджуючи їх із національними;

2) особистість збагачує національні цінності через їх творчу реалізацію у власній вчинковій діяльності.

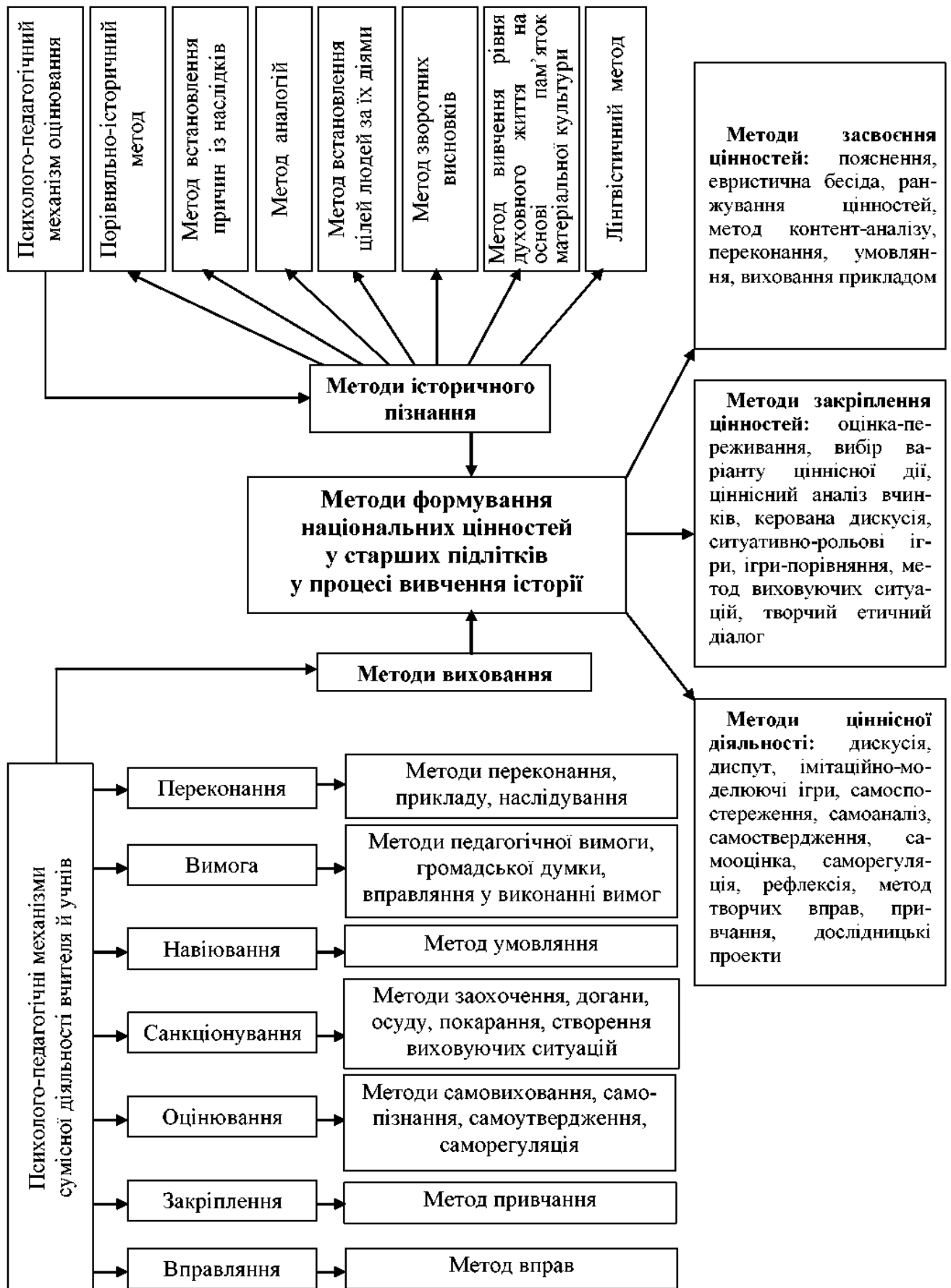

Рис. 2. Схема структурних зв'язків методів формування національних цінностей у старших підлітків у процесі вивчення історії

Обидва рівні ціннісної діяльності є засобами особистісної самореалізації учня. Ціннісно-формувальна діяльність учителя є спеціально організованим навчально-пізнавальним процесом творчого самопізнання і самостановлення особистості учня. Тобто це така діяльність, яка забезпечує самовдосконалення учнів і як наслідок - оволодіння ними вміннями керувати собою та адекватно реагувати на ситуації життя, виховувати волю та характер. Тому основними методами формування сутності понять національних цінностей є бесіда, дискусія, творчі роботи, дослідницькі проекти.

Розглянемо процес формування національних цінностей під час проведення уроку з історії у 8-9 класах загальноосвітніх шкіл. Актуалізація опорних знань супроводжується обговоренням результатів спостережень, досліджень учнів про національні цінності, їх вплив на життя етнічної спільноти. Ефективність засвоєння учнями національних цінностей забезпечується завдяки використанню міжпредметних зв'язків, застосуванню частково-пошукових та дослідницьких методів, створенню проблемних навчально-пізнавальних ситуацій, організації роботи із засобами національного виховання, зокрема - засобами історичного краєзнавства (дослідження історичних подій у рідному краї, вивчення історії свого родоводу, біографії місцевих історичних і громадських діячів) та етнографічного краєзнавства (вивчення місцевого фольклору, місцевих топонімів, аналіз етнічного складу місцевого населення).

Важлива роль належить презентаціям учнівських повідомлень, рефератів, доповідей, практикується організація самостійної роботи учнів з історичними першоджерелами. На етапі узагальнення і систематизації знань здійснюється формулювання світоглядних висновків щодо значення національних цінностей.

Наприклад, під час вивчення теми «Церковне життя» (8-й кл.), учитель на початку уроку повідомив тезу для обговорення у діалозі (на засадах етичних норм) - «XVI ст. - темна епоха історії Української православної церкви», яку учні після опрацювання матеріалу для вивчення повинні підтвердити або нівелювати. Тому на етапі узагальнення і систематизації вивченого учні розіграли діалог між очільниками противників розуміння Берестейської унії - князем К.-В.Острозьким та

Папою Римським стосовно проблеми об'єднання східних і західних християнських церков. Також допомагають подивитися на означену проблему під кутом зору постраждалих від боротьби «Русі з Руссю» діалоги між вірянами православної та греко-католицької церков (представниками селянства, міщан). Закінчуються діалоги формулюванням висновків світоглядного характеру: про відстоювання національної гідності й історичної пам'яті, про роль релігії у житті українців як основних чинників формування національної самобутності.

Результатами застосування зазначених методів стають активність і аргументованість учнівських виступів, наявність навичок розгляду історичних питань у світоглядному (ціннісно-орієнтаційному) аспекті, відокремлення суттєвого від другорядного, що є характеристиками активної оцінювальної діяльності учнів. Сприяють цій діяльності такі прийоми як обговорення відомостей про елементи моралі різних цивілізацій, суспільств; складання характеристики поведінки суспільних класів, соціальних груп, організацій; дослідження біографії історичних діячів; вивчення додаткової інформації із творів художньої літератури та образотворчого мистецтва, уривків із документів, де висвітлена моральна і національна позиції учасників подій (наприклад, дослідження на тему «Рівненщина середини ХІХ ст. очима Т.Шевченка»).

Різноманітний фактичний матеріал, додаткові тексти (документи різних епох, фрагменти художньої та науково-популярної літератури), уроки дослідження літератури (уроки-виставки, -вистави, -вернісажі, -літературні салони), особливо доречні на початку вивчення об'ємних тем, є засобами і формами становлення системи цінностей та власної ціннісної позиції учнів. Іноді фото, малюнки, поштові листівки, принесені учнями, більше розповідають про життя «мовчазних дійових осіб історії» (робітників, селян, міщан, солдатів, жіноцтва), аніж «суха» інформація статистики. Застосування перелічених засобів сприяє виникненню ситуації співпереживання, парадоксу, самовизначення. Додатковими текстами слугують не лише писемні джерела, а й фотографії залишків будівель, предмети побуту тощо.

Отже, вивчення складових національної культури (мови, звичаїв, традицій) правомірно розглядати і як засоби формування національних цінностей. До таких засобів належать:

- ◆ вивчення культури рідної мови;
- ◆ родинно-побутового етикету, народного календаря, звичаїв, традицій та обрядів;
- ◆ багатства усної народної творчості, мистецтва (пісенного, музичного, танцювального, сценічного, образотворчого).

Паралельно формують національно свідому особистість підлітка і засоби вивчення історії (додаткова література, побутові речі, пам'ятники архітектури, допоміжні історичні науки зі своєю джерельною базою).

Самостійні дослідження учнів, пов'язані з виконанням індивідуальних, групових чи колективних дослідницьких проєктів національно-ціннісного, краєзнавчого змісту (наприклад, опрацювання різноманітних джерел з кінцевим оформленням наукових звітів, доповідей, рефератів на теми «Острозька академія — золота сторінка розвитку вищої освіти України», «Феномен Пересопницького Євангелія», «Героїка Берестечка») сприяють розвитку пізнавального інтересу учнів до вивчення історичних фактів і подій у рідному краї; історичного мислення; бережливого ставлення до пам'ятників історії і культури. Ознайомлення з історичними першоджерелами, вивчення історії місцевих топонімів, історії розселення етнічних груп, аналіз етнічного складу населення регіону, ознайомлення з декоративно-ужитковим мистецтвом краю не лише системно формують і поглиблюють національні цінності в учнів, а й забезпечують розвиток уявлень старших підлітків про поліетнічний простір регіону, держави.

Загалом, з'ясувати ціннісно-формувальний потенціал уроку історії можна за наступною схемою аналізу уроку.

Схема аналізу ціннісно-формувального потенціалу уроку історії

1. Урахування у меті уроку завдань формування національних цінностей.
2. Доцільність застосування ціннісно-формувального матеріалу на різних етапах уроку:

- перевірка домашнього завдання;
- актуалізація опорних знань;
- повідомлення теми і мети уроку;
- мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів;
- вивчення нового матеріалу;
- закріплення вивченого;
- узагальнення і систематизація вивченого.

3. Ступінь активізації діяльності учнів із засвоєння національних цінностей:

- використання проблемних ситуацій;
- застосування дослідницьких, ігрових методів.

4. Ефективність застосування результатів самостійної роботи учнів із засвоєння національних цінностей.

5. Доцільність використання засобів національного виховання (вербальних, зображувальних тощо).

6. Формування ціннісних ставлень, світоглядних висновків про національну сутність особистості, ціннісний смисл її життя.

7. Застосування результатів позакласної роботи з формування національних цінностей на уроці.

8. Включення завдань ціннісноформувального змісту у домашню роботу.

9. Ефективність використання міжпредметних зв'язків.

10. Доцільність вибору форм проведення уроку.

Структура формування національних цінностей базується на механізмі формування національної самосвідомості (як інтегративної якості особистості, зокрема і моральної) та на психологічній структурі формування ціннісної орієнтації. Формування національних цінностей у старших підлітків засобами вивчення історії здійснюється через застосування методів засвоєння і закріплення цінностей, методів ціннісної діяльності; засобів вивчення історії і національного виховання; нетрадиційних уроків і форм позакласної та позашкільної роботи.

2.3. Організація віртуальних екскурсій на уроці історії із застосуванням мультимедійних ресурсів Інтернету

Переоцінити роль музеїв у навчанні та вихованні підрастаючого покоління просто неможливо. У Законі України «Про музеї та музейну справу», прийнятому 29 червня 1995 р., зазначено, що «музеї як культурно-освітні та науково-дослідні заклади призначені не тільки для вивчення, збереження та використання пам'яток матеріальної і духовної культури, але й для залучення громадян до надбань національної і світової культурної спадщини» [4]. Це певною мірою збігається із завданнями, які покладаються Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти на суспільствознавство як освітню галузь: «Формування в учнів національних та загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення та поваги до інших народів...» [2].

На сьогодні музейний простір України складають 400 музеїв, підпорядкованих Міністерству культури і туризму, 3625 — Міністерству освіти і науки, ще кілька — іншим відомствам. Це майже півтори тисячі музейних закладів і підрозділів, які зберігають колекції, що є частиною Музейного фонду України. Це понад 11 млн. експонатів, тисячі з яких по праву вважаються культурним надбанням всього людства [9]. У музейних добірках нагромаджено унікальні творіння матеріальної і духовної культури народів, розкрито їх економічний, суспільно-політичний, науково-технічний і культурний розвиток. Вони становлять невід'ємну частину загальнолюдських цінностей, відображають ідеали поколінь, розповідають про різні періоди історії, видатних діячів держави, науки, освіти і культури.

Педагогічний потенціал музеїв настільки величезний, що в Росії останнім часом розвивається цілий напрямок в педагогіці, а саме — музейна педагогіка, яка бере свій початок ще з 70-х років минулого століття. В Україні музейна педагогіка ще не набула такого розквіту, як у Росії. Проте в практиці викладання багатьох навчальних дисциплін, в тому числі й історії, застосовуються різноманітні форми роботи з використанням потенціалу музеїв: екскурсії до музеїв, проведення музейних уроків тощо [5].

У методичній літературі радянських часів описана багата практика організації екскурсійно-краєзнавчої роботи. Періодично розробки музейних уроків зустрічаються на сторінках педагогічних видань і в наш час. Але сьогодні, через різні причини, не завжди і не в усіх школярів є можливість відвідати той чи інший музей. І все ж в учителя в будь-якому випадку є вихід — це організувати віртуальну екскурсію до музею.

«Віртуальну екскурсію» як форму уроку слід віднести до такої доволі поширеної категорії нестандартних уроків, як «уявні екскурсії», чия назва підказана темою і специфікою навчального матеріалу. За своєю дидактичною метою ці заняття можуть бути віднесені, як правило, до уроків засвоєння нових знань, коли вчитель, перетворюючись на екскурсовода, «веде» школярів-туристів ви значними місцями чи запрошує завітати до уявного музею. Можливі й інші варіанти проведення такого уроку, наприклад, з елементами рольової гри. У цьому випадку учні класу поділяються на групи: екскурсоводи, репортери, дослідники, енциклопедисти. «Уявна екскурсія», як, власне, і будь-який нестандартний урок, може поєднувати в собі елементи різних моделей і технологій навчання [8].

Ми говоритимемо про віртуальну екскурсію, тобто умовне відвідування визначних місць, огляд експонатів музею, виставок шляхом використання мультимедійних ресурсів Інтернету. Необхідність запровадження нової назви для нестандартної форми уроку пояснюється характером матеріалу, який використовується. Власне, використання мультимедійних ресурсів (від англ. *multimedia*) — сукупна назва інформаційних матеріалів, що подаються користувачеві у вигляді зображень (в тому числі відеоматеріалів та анімації), звуків та гіпертексту, — визначає способи організації та методи проведення віртуальної екскурсії як нестандартної форми уроку.

Уявіть собі яскраве блакитне небо. Внизу — кришталево чисті озера віддзеркалюють біле пір'я поодиноких хмарин. Перед нами, зовсім неподалік, над зеленою долиною гострими контурами у височінь вриваються сірі кам'яні велети — це мальовничий пейзаж передгір'їв Альп з висоти пташиного польоту. Сидячи за

комп'ютером, немов летиш на повітряній кулі. З-поміж темно-зелених верхівок вікових ялин вистрибують гострі вежі. Натискаючи клавіші, підлітаєш до них.

Зрозуміло, що віртуальна екскурсія до музею не в змозі замінити безпосереднє спілкування учнів з живописними картинами та справжніми історичними пам'ятками. Але все ж таки віртуальні подорожі до музеїв дозволяють учням відчувати колорит епохи, зіткнутися зі старовиною, відчувати себе у ролі дослідників. Більшість музеїв швидко відреагували на тенденції в розвитку електронних засобів масової інформації та медіа-технологій, вдало інтегрувавши візуальні засоби у традиційну музейну практику, пропонуючи сьогодні відвідувачам сайту музею здійснити віртуальну екскурсію. Яскравим прикладом у справі використання віртуальних екскурсій може бути Президент України, який відвідувачам свого оновленого сайту (<http://www.president.gov.ua/slideshow/>) пропонує у формі слайд-шоу відвідати Секретаріат Президента України, Будинок Городецького та Маріїнський палац.

Спробуємо визначити цінність віртуальної екскурсії. По-перше, це можливість ознайомитися з музейними експонатами більшості відомих музеїв світу, незалежно від місцеперебування. Єдина технічна вимога — підключення до Інтернету і наявність презентаційної техніки на уроці. По-друге, в руках вчителя з'являється потужний мотиваційний інструмент, який педагог зможе використати, щоб активізувати навчально-пізнавальну діяльність учнів на уроці. Елементи інтерактивності у поєднанні з інформаційними технологіями змінюють емоційну й інтелектуальну атмосферу уроку. По-третє, учні отримують доступ до якісних мультимедійних продуктів, за допомогою яких вчитель зможе сформувавши образні уявлення і поняття про історичне минуле. Мультимедійні засоби дозволяють не лише поповнити нестачу сучасних наочних посібників, але й оперативно вносити до них певні зміни, продиктовані часом. Адже порівняння мультимедійних матеріалів з ілюстраціями підручників, якими користуються учні, не на користь останніх.

Виходячи з цільових настанов, учитель може обрати різні форми та методи роботи з використанням мультимедійних ресурсів музею:

- провести оглядову та тематичну віртуальну екскурсію;

- використати мультимедійні ресурси музейного сайту для створення електронної бази наочних засобів різних видів: картин, портретів, фото та відеоматеріалів тощо;
- організувати практичну роботу учнів на уроці з віртуальними образами музейних експонатів;
- залучити учнів до використання мультимедійних та інформаційних ресурсів музею в процесі написання повідомлень, рефератів та учнівських пошуково-дослідницьких робіт.

Продемонструємо, як можна використати мультимедійні ресурси Інтернету на уроках історії, здійснивши подорож на деякі музейні сайти. Знайти електронні адреси сайтів музеїв України можна, зайшовши на головну сторінку порталу «Музейний простір України» (<http://prostir.museum/>). У розділі «Найкращі сайти» знайдемо сайти Одеського державного археологічного музею та Національного заповідника «Херсонес Таврійський», чий ресурс обов'язково стануть у пригоді вчителю історії під час проведення уроків. Проте варто зауважити, що в основному це фото, хоч і високого гатунку. Серед тих сайтів, що входять у десятку найкращих, є зовсім оригінальні, чий матеріал є доволі незвичними. Йдеться про «Віртуальний музей посмертної маски». Вчитель знайде чотири віртуальні виставки: «XX століття в обличчях», «Світова маска», «Російська маска» і особливо цікаву «Українська маска». Серед музейних експонатів маски Леніна, Держинського, Сталіна, Гінденбурга. У колекції представлені маски також українських історичних діячів: Степана Бандери, Симона Петлюри, Івана Франка, Олександра Довженка та інших.

Завершуючи наш короткий огляд можливостей здійснення віртуальних екскурсій шляхом використання мультимедійних ресурсів Інтернету, хотілось би зробити насамкінець декілька зауважень. Уроки з історії культури є методично складнішими від інших тем. При підготовці до таких уроків виникає необхідність відібрати й систематизувати наочний матеріал, що має велике пізнавально-виховне значення. Широке застосування наочності на сучасному етапі без використання інформаційно-комунікаційних технологій навряд чи можливе. Але, як свідчить опитування вчителів у рамках проекту «Громадянська освіта — Україна», лише 16%

вчителів використовують Інтернет для пошуку інформації, натомість 58 % вважають Інтернет-ресурси «менш корисними» й такими, що потрібні дуже рідко або не потрібні взагалі. Цей показник вражає. Таку дуже прикру ситуацію не можна пояснювати лише незадовільним програмно-комп'ютерним забезпеченням, а слід більшою мірою віднести на рахунок небажання вчителів інтегрувати цей сучасний засіб у навчальний процес.

Отже, у чому ж полягає цінність Інтернет-ресурсів для вчителя історії?

По-перше, це можливість доступу до професійної інформації. Урядові установи, громадські організації мають свої сайти, які є офіційним джерелом інформації. На них публікуються закони, укази, постанови, інформаційні листи та інші документи. Без застосування таких джерел неможливо на сучасному рівні викладати історію в школі. А для навчання правознавства ця перевага має принципове значення у зв'язку з постійними змінами у законодавстві. Інтернет надає доступ до великої кількості ресурсів з власне історичною інформацією.

Перелік електронних адрес, які стануть у пригоді вчителю історії. Так, за адресою: <http://www.history.org.ua> розміщений сайт Інституту історії України Національної академії наук і його профільного журналу «Український історичний журнал» (УІЖ) сайт <http://www.cossackdom.com> присвячений історії українського козацтва XV–XXI століть <http://www.history.univ.kiev.ua> знаходиться сайт історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Там можна ознайомитися з текстами Першого і Другого Зводу білорусько-литовських літописів, уривком з Галицько-Волинського літопису. На оновленому сайті Українського центру вивчення історії Голокосту (<http://www.holocaust.kiev.ua/>) вчитель зможе знайти цікаві матеріали, що допоможуть йому на більш професійному рівні організувати вивчення цієї теми на уроках історії. «Всесвітня історія в обличчях» (<http://www.rulers.narod.ru>) – цінність ресурсу в тому, що головний акцент у розміщених матеріалах, зроблено на біографії конкретних історичних особистостей. (<http://www.history.perm.ru>), присвячений не тільки власне історії, але й іншим історичним дисциплінам – археології, етнографії тощо. На цьому порталі можна знайти не тільки текстові матеріали, але й мультимедійні

файли з історії (аудіо-, відео- та фотоматеріали). На сайті Всеукраїнської асоціації вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» (<http://www.novadoba.org.ua/>) можна знайти і завантажити електронні версії майже всіх наукових і методичних видань, надрукованих протягом всієї діяльності асоціації. «Мережеве об'єднання методистів» <http://som.fsio.ru/subject.asp?id=10000189> – сайт, де кожний учитель може отримати кваліфіковану методичну пораду. На сайті <http://www.diez-product.com.ua/> можна ознайомитися з варіантами електронних підручників українських авторів. «Острів знань» (<http://ostriv.in.ua>) призначено для користувачів молодшого, середнього та старшого шкільного віку, вчителів-предметників, вихователів та інших учасників навчально-виховного процесу. Використання електронної пошти, участь у чатах, форумах і навіть відеоконференціях відкриває додаткові можливості для професійного спілкування. Це можна зробити як на спеціальних форумах, яким є Форум Вчителів України (<http://www.usha.org.ua/forum/>) та «Основа» (<http://www.osnova.com.ua/forum/>) так і на персональних сайтах (авторських) чи сайтах при ОШОПП. Веб 2.0, дозволяє користувачам співпрацювати та обмінюватися інформацією, зберігати посилання та мультимедійні документи, створювати та редагувати публікації, тобто відбувається налагодження системи соціальної взаємодії. Нижче наведені деякі із сервісів Веб 2.0, що можуть зацікавити викладачів історії, а саме «Вчительський журнал» (<http://ru-teacher.livejournal.com/>), «Вільна дискусія викладачів» (http://community.livejournal.com/ru_tutor/).

2.4. Використання відеоматеріалів під час вивчення історії рідного краю

Реформування освіти в Україні відбувається в умовах бурхливого розвитку інформаційних та телекомунікаційних технологій. Важливими чинниками сучасного суспільства стають знання й уміння користуватися комп'ютером та інформацією, що надходить з різних джерел, вміння її аналізувати і застосовувати для власного розвитку та повсякденного життя і навчання. Недарма в Національній доктрині розвитку освіти, яка є стратегічним документом, що окреслює основні напрями розвитку освіти в Україні протягом наступних 20 років, пріоритетним у розвитку освіти стає завдання запровадження останніх інновацій, інформаційних технологій,

створення сучасної індустрії навчальних засобів. Застосування комп'ютера на уроці кардинально змінює роль та місце технічних засобів навчання у навчально-виховному процесі, надає можливість розв'язувати такі дидактичні завдання:

- забезпечувати науковість навчання;
- розвивати пізнавальні інтереси й здібності учнів;
- забезпечувати здобуття учнями більш ґрунтовних знань;
- прискорювати темп вивчення й запам'ятовування навчального матеріалу;
- активізувати самостійну роботу школярів;
- посилювати наочність.

Необхідність застосування комп'ютера, до того ж, зумовлено інтенсифікацією сучасного процесу вивчення історії, адже значно зростає обсяг історичної інформації (при скороченні годин на її засвоєння). Використання комп'ютера дозволяє представити учням навчальний історичний матеріал у найбільш компактному і зручному для сприйняття вигляді. Йдеться про те, що вчителю історії комп'ютер надає можливість наповнити урок різноманітним візуальним матеріалом, який можна використати на будь-якому уроці. Адже ще до появи технології мультимедіа експерти з маркетингу, за результатами численних експериментів, виявили залежність між методом засвоєння матеріалу і здатністю відтворити одержані знання через певний час. Якщо матеріал було подано у звуковому вигляді, то людина запам'ятовувала близько 1/4 інформації, якщо інформація сприймалася візуально — близько 1/3. У разі комбінування впливів (зорового і слухового) запам'ятовування підвищувалося до 1/2.

У цій частині йтиметься про можливості використання відеоматеріалів на уроці історії. Чіткої їх класифікації в сучасній методиці навчання історії поки ще не існує [9,193]. Ми ж наважимося поділити всі відеоматеріали на власне навчальні, документальні та художні.

До навчальних відеоматеріалів слід віднести телеекскурсії в музеї, на виставки, до меморіальних історичних пам'ятників, телевізійні передачі про окремі історичні події чи проблеми. Як правило, ці матеріали записуються викладачами на електронні носії інформації, щоб потім їх продемонструвати учням на уроці.

Основна проблема, що постає в цьому випадку перед учителем дуже часто, — це невідповідність запропонованого на уроці відеоматеріалу чинній навчальній програмі. Щоб вирішити цю проблему, вчитель повинен розчленувати демонстрацію на кілька фрагментів, забезпечуючи порційну подачу матеріалу, і перевіряти, як учні засвоюють зміст. Інша проблема навчальних відеоматеріалів цього типу — це пасивність учнів. Адже будь-які навчальні відеоматеріали супроводжуються коментарями їх творців, що несуть оціночні судження, узагальнення, порівняння та висновки. Учні залишається їм тільки відтворити. У більшості випадків навчальні відеоматеріали використовують як самостійне джерело інформації і нових фактів. Під час уроку вони несуть основне змістове навантаження. Викладач на якийсь час поступається місцем відеофільмові. Перш ніж використати навчальні відеоматеріали на уроці, вчителю слід:

- у вступному слові підготувати учнів до активного і більш повного сприйняття змісту запропонованого відео;
- установити шляхом бесіди з учнями зв'язок між відеоматеріалом і досліджуваною темою;
- звернути увагу школярів на головні питання, що знайдуть своє висвітлення в навчальному відеофільмі;
- познайомити учнів із загальною схемою відеофільму, не розкриваючи його змісту;
- попередньо пояснити найбільш важкі місця.

Перегляд будь-якого навчального відео повинен закінчуватися обговоренням побаченого. Цікавим варіантом обговорення відео може бути дискусія, головне питання якої було сформульоване на початку перегляду.

Отже, методи і прийоми з навчальними відеоматеріалами різноманітні. Вони залежатимуть від навчально-виховної мети уроку, зацікавленості учнів, змісту. Можна запропонувати певну послідовність дій вчителя на занятті з використанням навчальних відеоматеріалів.

1. Вибирають навчальні відеоматеріали з урахуванням зв'язку зображення з текстом супроводу; доступності тексту супроводу; послідовності у розкритті змісту; відповідності навчальній програмі; стислості викладу.

2. Визначають місце навчальних відеоматеріалів у структурі уроку залежно від форми й типу уроку.

3. Використання навчальних відеоматеріалів доцільне:

а) під час пояснення нового матеріалу — як ілюстративного і самостійного джерела інформації;

б) з метою закріплення щойно вивченого матеріалу;

в) під час повторення матеріалу, що вивчався раніше;

г) при узагальненні, систематизації знань;

д) як вступ під час вивчення нової теми.

4. Визначають час демонстрації, враховуючи вік учнів, зміст матеріалу, що вивчається, і зміст навчального відеоматеріалу. У будь-якому разі тривалість демонстрації навчальних відеоматеріалів на уроці не повинна перевищувати 7–10 хв.

5. Визначити способи активізації пізнавальної діяльності учнів, тобто сукупність прийомів, які сформують психологічну установку на сприйняття відеоматеріалу. Такими прийомами можуть бути:

а) оголошення мети перегляду;

б) виділення головного в перегляді;

в) вступне слово;

г) постановка проблемних питань або завдань;

д) складання плану;

е) завдання для переказу;

ж) виконання вправ;

з) заключна бесіда.

Перегляд навчальних відеоматеріалів ні в якому разі не повинен перетворитися в кіносеанс. Максимальний час, який може бути відведений на перегляд відеоматеріалів, не повинен перевищувати 15 хв. У виняткових випадках

він може бути збільшений до 20 хв. Часто трихвилинний фрагмент з точки зору дидактики набагато корисніший та ефективніший, ніж перевантажений інформацією цілісний відеофільм. І це ми спробуємо показати на прикладі документальних відеоматеріалів, про які йтиметься далі.

До цього типу відеоматеріалів слід віднести інтерв'ю, відеохроніку тощо. Майже кожен сьогоденний програмово-педагогічний засіб з історії має відповідний розділ, в якому вчитель зможе знайти відповідну колекцію відеосюжетів. Методика роботи з відеоматеріалами є подібною до методики роботи над історичними портретами та картинами, але є певні відмінності, які зумовлені характером і специфікою цього виду наочності. Виходячи з того, що документальне відео може виступити перед учнями як історичне джерело, ми вважаємо, що робота учнів з ними містить такі етапи:

1. Опис.

1) Опишіть, що ви побачили, переглядаючи відеосюжет. Особливу увагу звертайте на деталі.

2) Зверніть увагу, які об'єкти потрапили на передній план, а які залишилися на задньому.

3) Що робили, чим займалися люди, які потрапили в об'єктив кінокамери?

4) Якщо центральною фігурою сюжету виявився відомий історичний діяч, спробуйте описати його зовнішність. Зверніть увагу на його рухи, вираз обличчя.

5) Які деталі переглянутого сюжету вам запам'яталися найбільше? Чому?

2. Інтерпретація.

1) З історією якої країни пов'язаний переглянутий вами відео-сюжет? Що дало вам можливість зробити такий висновок?

2) До якого часу ви віднесли зняті кадри? Обґрунтуйте свої міркування.

3) Чи змінилося ваше уявлення про історичні події після перегляду відеосюжету? Якщо змінилося, то що саме і чому?

4) Що нового ви дізналися про історичні події, які були вам знайомі з вивченого матеріалу?

5) Які емоції та почуття закарбував кінооператор? Чому саме ці події зацікавили його в першу чергу?

6) З якою метою і для якої аудиторії був знятий відеосюжет?

7) В якому контексті створювалося відео?

8) Якою ви уявляєте собі психологічну атмосферу історичної події, знятої кінооператором?

3. Висновки та узагальнення.

1) Сформулюйте висновок, якого ви дійшли після роботи з відеосюжетом.

2) Спробуйте провести історичні паралелі. Зробіть узагальнення.

2.5. Методика використання краєзнавчого матеріалу

Краєзнавчий матеріал, як важлива складова системи знань з вітчизняної історії, виступає засобом конкретизації загальноісторичних подій і засобом активізації пізнавальної діяльності учнів. Зміст тем, пов'язаних з місцевою історією, дає можливість вчителю:

- на прикладі історії рідного краю показати основні тенденції економічного, соціального, політичного і культурного розвитку України;

- на основі історичних фактів конкретних подій, явищ, історичних постатей краю розкривати особливості історії рідного краю, специфіку його розвитку й характерні риси;

- здійснювати порівняльний аналіз подій і явищ місцевої історії з подіями та явищами, що відбувалися на території країни в цілому;

- формувати уміння самостійної системно-аналітичної діяльності учнів з різними джерелами інформації;

- розвивати науково-дослідницькі навички учнів;

- впроваджувати різні моделі активного навчання на уроках вітчизняної історії;

- сприяти вихованню патріотичних та державницьких почуттів та якостей школярів, розвитку національної свідомості.

У шкільній практиці навчання історії України вивчення історії рідного краю відбувається: 1) на уроках основного курсу, коли краєзнавчий матеріал

використовується у смислового зв'язку з досліджуваними подіями і явищами, і 2) на уроках, спеціально присвячених історії краю. Розглянемо методичні підходи до використання краєзнавчих матеріалів на уроках програмового курсу вітчизняної історії.

Зміст і обсяг краєзнавчого матеріалу в курсі історії України визначається, насамперед, вагомістю місцевих подій, історичних постатей, історичних пам'яток в історії держави, історичними умовами розвитку краю, ступенем його дослідженості. Перш ніж використовувати краєзнавчий матеріал у навчанні, необхідно визначити його місце, зв'язок і співвідношення із загальноісторичним матеріалом. Залежно від змісту краєзнавчого матеріалу, значення для історії держави і краю, мети уроку, він може бути: опрацьований учнями до початку вивчення теми уроку вдома; подаватись учителем на початку вивчення теми у формі вступу до основного змісту; включатись у ході викладу навчального матеріалу у вигляді ілюстрації, конкретизації, доповнення та використовуватись наприкінці вивчення теми для закріплення знань [8.120].

У методиці навчання історії напрацьовано певні підходи до включення краєзнавчого матеріалу у зміст основного курсу вітчизняної історії та методичні прийоми його використання.

Краєзнавчий матеріал на уроках історії України може використовуватись: 1) як вступний до теми уроку, 2) до одного з питань, що розглядаються на ньому, або 3) бути покладеним в основу вступного уроку до загальної програмової теми. Такий прийом дозволяє активізувати пізнавальний інтерес, мотивувати учнів до вивчення історії, «візуалізувати» факти, постаті, процеси, місця подій, підвести учнів до розглядуваних на уроці питань, посилаючись на близьке і відоме. Учитель або сам повідомляє краєзнавчий матеріал, або учні знаходять його у навчальному посібнику. Далі, на основі цієї інформації, розгортається робота над вивченням теми.

Краєзнавчий вступ може бути зроблений і самими учнями під керівництвом учителя. Так, на початку уроку вчитель пропонує зробити заздалегідь підготовлені повідомлення краєзнавчого змісту з теми, що вивчається, і на цій основі починає виклад нового матеріалу. Інший варіант, коли у ході бесіди вчитель пропонує учням

згадати і навести факти місцевої історії, які можуть бути вихідними для подальшої роботи на уроці [3,40].

Найбільш поширеним прийомом є включення місцевого матеріалу у розповідь учителя. Це найпростіший і найекономніший спосіб, хоча й менш ефективний. Учитель сам повідомляє відібрані ним факти місцевої історії, використовуючи їх з метою конкретизації та ілюстрації краєзнавчим матеріалом основних питань уроку (конкретні факти безпосередньо розкривають загальні явища, події і процеси історії). У даному випадку учні отримують додаткові знання у готовому вигляді. У ході розповіді важливо звертатись до учнів з питаннями, що активізують їхню увагу, змушують мислити, дозволяють вчитись співставляти факти вітчизняної історії та історії рідного краю і робити висновки. Від мистецтва учителя залежить зробити свою розповідь живою і захоплюючою, примусити учнів роздумувати у ході розповіді. Включення місцевого матеріалу є одним із таких засобів поживлення розповіді учителя і підвищення активності учнів на уроці [6,70].

Щоб не порушувати систему курсу історії України викладом відомостей з історії краю, вчитель може спочатку познайомити учнів з матеріалом уроку, потім вводити інформацію з історії рідного краю. У даному випадку прийоми можуть бути такими:

- учитель у ході пояснення теми уроку або наприкінці уроку чи бесіди, у порядку закріплення або перевірки знань пропонує учням навести місцеві приклади;
- учитель пропонує учням на основі викладеного матеріалу або матеріалу, простудійованого учнями самостійно за підручником, звернутися до місцевих прикладів, підібрати їх, розібратися в них і зробити їх предметом бесіди на наступному уроці;
- учні виконують на уроці практичну роботу з навчальної теми на місцевому матеріалі. Учитель, наприклад, пропонує проаналізувати статтю, опубліковану в місцевій газеті [3,46 – 48].

Така організація навчальної діяльності на уроках історії дає можливість на конкретних прикладах, знайомих і близьких учням, висвітлити загальні історичні процеси та історичні події, що вивчаються в основному курсі історії України.

Розглянувши таким чином певне явище суспільного життя або історичну подію на місцевому матеріалі, вчитель знову може повернутися до подій загальнодержавного значення, що вивчаються на даному уроці [7,61].

Важливим засобом ілюстрації розповіді вчителя визнана наочність: матеріали археологічних розкопок, нумізматичні колекції, карти і плани місцевості, фотографії, схеми і т.і. Ефективним також буде використання наочності загального типу. Настінні історичні карти України й атласи, зокрема, містять велику кількість даних, що характеризують події місцевої історії на фоні історії держави в цілому. В цьому випадку робота з картою сприяє конкретизації знань учнів і усвідомлення ними ролі рідного краю у житті держави [6,69].

Для історика вихідним джерелом інформації є документи і джерела, тому їх вважаємо основною складовою навчального процесу на уроках історії. Застосування історичних документів краєзнавчого характеру в сучасній шкільній практиці утруднюється відсутністю збірників документів з історії рідного краю, адаптованих до роботи в школі, та лімітом часу на уроці. Тому документи доцільно використовувати при вивченні найважливіших тем курсу історії України, засвоєння яких є обов'язковим, а також у тих випадках, коли аналіз краєзнавчого документа дозволяє полегшити учням розуміння того чи іншого явища суспільного життя, викладеного в підручнику.

Педагогічний досвід багатьох поколінь учителів дозволяє визначити основні види роботи з краєзнавчими історичними документами на уроках історії України:

- учитель зачитує документ; учні під керівництвом учителя аналізують документ і роблять висновки, відповідаючи на питання: Що я дізнався? Яке моє ставлення до цього? Як це вплинуло на розвиток подій? і т.і.;
- документ роздається кожному учню класу; вчитель організовує самостійну роботу учнів з документом;
- місцеві документи описового характеру, що не використовуються для фронтальної роботи у класі, можуть бути включені у повідомлення учнів на уроці;
- опрацювання документів може бути завданням для домашньої самостійної роботи учнів [6,70].

Як засіб ілюстрації розповіді вчителя визначають і художню літературу. Фрагменти художніх творів з описами подій або явищ місцевої історії повинні бути завершеними і невеликими за об'ємом, відображати типові, суттєві сторони явищ, що вивчаються в основному курсі, і відповідати темі уроку.

Краєзнавче доповнення до опорного матеріалу, як методичний прийом, припускає розширення відомостей з історії краю, що виходить за межі тих завдань, які досягаються шляхом конкретизації. При цьому факти місцевої історії необхідно чітко співставляти з обсягом основного матеріалу з метою встановлення логічного зв'язку зі змістом уроку [4,294]. В рамках даного прийому доцільно практикувати самостійну роботу учнів з текстами документів, підготовку повідомлень, рефератів, записи спогадів учасників подій, ветеранів і т.д.

Одним з методичних варіантів включення краєзнавчого матеріалу у програмовий зміст курсу історії України є використання відомостей з історії рідного краю як основи вивчення теми уроку або деяких його питань, яке можливе у двох випадках:

- коли основні події локалізуються на території даного краю;
- коли типове явище або процес знаходять повний прояв в історії даної місцевості або приблизно однакове вираження на великій території, що охоплює значну частину країни [10,54]. У цьому випадку вчителі історії часто використовують лекційний або дослідницький метод.

Таким чином, аналіз теорії і практики вивчення історії рідного краю дозволяє визначити основні методичні прийоми використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України: краєзнавчий вступ; ілюстрація, конкретизація, доповнення місцевим матеріалом основного змісту навчальної дисципліни; вивчення теми уроку на фактах місцевої історії. Включення краєзнавчого матеріалу в програмовий зміст шкільного курсу «Історія України» сприяє формуванню в учнів цілісних, системних, структурованих знань про історичний процес, створює умови для глибокого розуміння закономірностей історичного розвитку.

ВИСНОВКИ

Побудова нового громадянського, демократичного, гуманного та правового суспільства, орієнтованого на високі національні й загальнолюдські цінності, набуває актуальності в стратегії сучасної української освіти. З огляду на це потреба запровадження цілісної системи громадянського виховання в навчально-виховний процес загальноосвітньої школи першого ступеня стає необхідним чинником сучасної освітньої реформи. Метою громадянського виховання школярів є формування в учнів моральних ідеалів суспільства, громадянських почуттів, належної поведінки, потреби в праці на благо суспільства.

У процесі дослідження теоретично обґрунтовано наступні компоненти громадянського виховання: формування національної самосвідомості, культури міжнаціональних відносин; правові, моральні знання; патріотизм, гуманність, працелюбність; знання державної мови; поведінка відповідно до прийнятих у суспільстві норм.

У результаті теоретичного аналізу наукових джерел підтверджено, що однією з найактуальніших проблем педагогічної теорії і практики є пошук нових форм і методів громадянського виховання школярів, які б відповідали сучасним суспільним потребам. У зв'язку з цим визначено і класифіковано традиційні й інтерактивні форми і методи, які, ґрунтуючись на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на формування у школярів критичного мислення, ініціативи, творчої активності.

Встановлено, що виховання громадянина демократичного суспільства вимагає створення педагогічних умов, які б сприяли розвитку громадянських якостей школярів, а саме:

- використання народної творчості, традицій українського народу;
- наповнення змісту навчального матеріалу громадянським компонентом;
- підвищення професійної компетентності педагогів з питань громадянського виховання школярів;
- гуманізація і демократизація педагогічної взаємодії, спрямована на забезпечення позитивного емоційного стану учнів;

- індивідуальний підхід, який передбачає вміння педагога бачити у кожному учневі особистість, визнавати за ним право на власні погляди, захоплення, інтереси.

У ході дослідження визначено, що важливою умовою ефективності громадянського виховання виступає прогнозування результатів виховного впливу, тобто громадянської вихованості школярів.

У процесі дослідження встановлено, що виховання особистості громадянина є цілісною системою, яка поєднує навчальну та позакласну виховну роботу. Громадянське виховання школярів передбачає наскрізну інтеграцію певних його аспектів у предмети шкільного освітнього компоненту, наповнення програм роботи гуртків різноманітною тематикою, спрямованою на підсилення громадянської орієнтації їхнього змісту.

Встановлено, що необхідні умови для ефективного формування громадянськості школярів створює використання у позакласній виховній роботі таких традиційних й інтерактивних методів і форм діяльності, як бесіди громадянського спрямування, розповіді, диспути, рольові та імітаційні ігри, драматизації, інтерв'ю, обмін думками, пошук спільних ідей, встановлення правил, метод проектів, вікторини, творчі вправи громадянського спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина // Педагогіка і психологія. –1997. -№1 с.8-9
2. Варяненко О. Громадянська освіта: європейський підхід // Директор школи. –2002. -№7 с.3-5
3. Вашуленко М, Вашуленко В. Супутник Букваря: Навчальний посібник для 1 кл. - К.: АСТ-Прес-Україна, 2007. - 96с.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал.: Підручник для педагогів, вихователів, молоді і батьків. –Полтава, 1994
5. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – К.Вища школа, 1995
6. Гармаев А.Ц. Этапы нравственного становления ребенка. – М.: Центр межнационального и сравнительного образования, 1991. – 145 с.
7. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. - К.: Либідь, 1997. - 374 с
8. Горпинюк В.П. Ілюстративний матеріал підручника як складова його структури // Педагогіка і психологія. - 1995. - №1. - С59-62.
9. Горський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави – К.: Рідна школа. –2001. -№3 с.3-6
10. Гриценчук О. Виховання громадянської свідомості // Педагогічна газета. – 2001. -№5 с.28
11. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії / М. Грушевський. - К., 1992. - С 148-149.
12. Дічек Н. Своєрідність концепції виховання громадянина за спадщиною В. О. Сухомлинського // Рідна шк. - 2007. - № 9. - С 14-16.
13. Ігнатенко П. Аксіологія виховання: від термінології до постановки проблеми / П.Ігнатенко // Педагогіка і психологія. - 1997. - № 1. - С 118-123.
14. Ігнатенко П.Р. Народознавство у школі / П. Р. Ігнатенко, Ю. Д. Руденко. - К., 1990. - С 48.

15. Історія педагогіки / За ред. М.В. Левківського, О.А. Дубасенюк. – Житомир: ЖДПУ, 1999. – 336 с.
16. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К: Либідь, 1999. – 484 с.
17. Косарева Н.І. Виховання громадянськості учнів на ідеях української державності // Педагогіка і психологія 1996. -№3 с.14
18. Кузь В. Г. Основи національного виховання. Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко. - Умань, 1993. - С 37 - 38.
19. Магдик О. Громадянська освіта в сучасній школі // Виховна робота в школі. –2005. -№2 с.12
20. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Під ред. Ю. Римаренка. - К., 1996.
21. Мальцева О. Громадянська освіта як шлях до демократичного громадянства // Історія України. –2002. -№9 с.9
22. Мар'єнко І.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников: учеб. пособие [для студ. пед. ин-тов] / И.С.Мар'єнко. - М.: Просвещение, 1980. - 183 с.
23. Наумова А. Патріотичне виховання учнів // Рідна школа. –2001. -№6 с.3
24. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О.І.Пометун, Г.О.Фрейман. - К.: Генеза, 2005. - 328 с.
25. Проблеми державотворення і національна ідея // Голос України. - 2002. - 16 січня.
26. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. - К., 2001.
27. Рагозін Н. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду // Шляхи освіти. –1999.-№4 с.10-11
28. Рехтета Л.О. Вивчення особистості учня – необхідна умова підвищення ефективності позаурочної виховної діяльності // Науковий вісник Миколаївського державного педагогічного університету. – Вип. 4. – Миколаїв, 2001. – С. 234-244.

29.Рехтета Л.О. Основи громадянського виховання учнів у позаурочній виховній діяльності // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського (Зб. наук. праць). – Вип. 5. – Одеса, 2001. – С. 90-95.

30.Рехтета Л.О. Педагогічні умови громадянського виховання учнів у позаурочній діяльності // Соціалізація особистості. – Зб. наук. праць. – Т. 15. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, Логос, 2001. – С. 179-188.

31.Руденко Ю. Патріотичне виховання учнівської молоді // Освіта, 22- 29 серпня, 2001.-С 11-15.

32.Русова С. Вибрані педагогічні твори / С Русова. -К. : Освіта, 1996. - С 304.

33.Сорока Г., Гресь О. Система роботи школи з громадянського виховання // Директор школи. – 2002. -№44 с .21

34.Сухомлинський В. Народження громадянина // Вибрані твори у 5 т / В. Сухом-линський. -К. : Рад. шк., 1976. -Т. 3.

35.Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи // Вибр. твори: В 5-ти. - К: Рад. школа, 1997. - Т. 4. - 629 с.

36.Сухомлинський В. Як виховати справжню людину / В. Сухомлинський // Вибр. тв. у 5 т. - К. : Рад. шк., 1976. - Т. 2 - С 249 - 253

37.Тараненко І.Г. Демократичні цінності в процесі становлення громадянина // Педагогіка і психологія. –1997. -№1 с.26

38.Тхоржевський Д. Всебічний розвиток особистості як педагогічна й метод.проблема // Педагогіка і психологія. –2002. -№4 с.18

39.Ушинський К.Д. Рідне слово. Книжка для тих, хто навчає // Вибрані педагогічні твори: В 2т. -К.: Рад. шк., 1983. - Т.2. – 359 с.

ДОДАТКИ

Тема. Освіта, книговидання і літописання в XVI ст..

Мета: скласти уявлення про розвиток української культури в XVI ст.; пояснювати, якими були умови розвитку культури на українських землях у XVI ст.; характеризувати розвиток української мови у цей період; розповідати про розвиток шкільництва; визначати основні досягнення у книговидавнні та літописанні; формувати в учнів інтерес до культурних надбань українського народу; виховувати школярів на кращих зразках національної культури.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, атлас, зображення історичних пам'яток.

Основні поняття й терміни: сім вільних наук, слов'яно-греко-латинська школа, «Острозька Біблія».

Основні дати: 1578 р. — відкриття в Острозі слов'яно-греко-латинської школи; 1581 р. — видання Острозької Біблії; 1585 р. — створення першої в Україні братської школи у Львові.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Фронтальне опитування

- 1) Якими були основні передумови виникнення Запорозької Січі?
- 2) Які факти свідчать про те, що виникнення реєстрових козаків сприяло перетворенню козацтва в окремий стан українського суспільства?
- 3) Схарактеризуйте устрій Війська Запорозького.
- 4) Розкажіть про перші козацькі повстання 90-х рр. XVI ст.

Заслуховування кращих повідомлень про бойове мистецтво козаків

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Актуалізація знань учнів

- 1) Якими були особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV—XV ст.?
- 2) Як у цей період розвивалася на українських землях освіта?
- 3) Як розпочалося українське книговидання?

4) Як у другій половині XIV—XV ст. на українських землях продовжувалася традиція літописання?

1. Умови розвитку української культури в XVI ст.

Розповідь учителя

XVI ст. в українській культурі стало періодом подальшого поступального розвитку, про який нам нагадують чимало досягнень і видатних пам'яток. Проте умови, у яких він відбувався, були досить складними. Головною передумовою успішного розвитку культури кожного народу є наявність власної держави. На жаль, відсутність державності в українців у цей період спричинила залежність розвитку їх культури від політики урядів країн, у складі яких перебували українські землі.

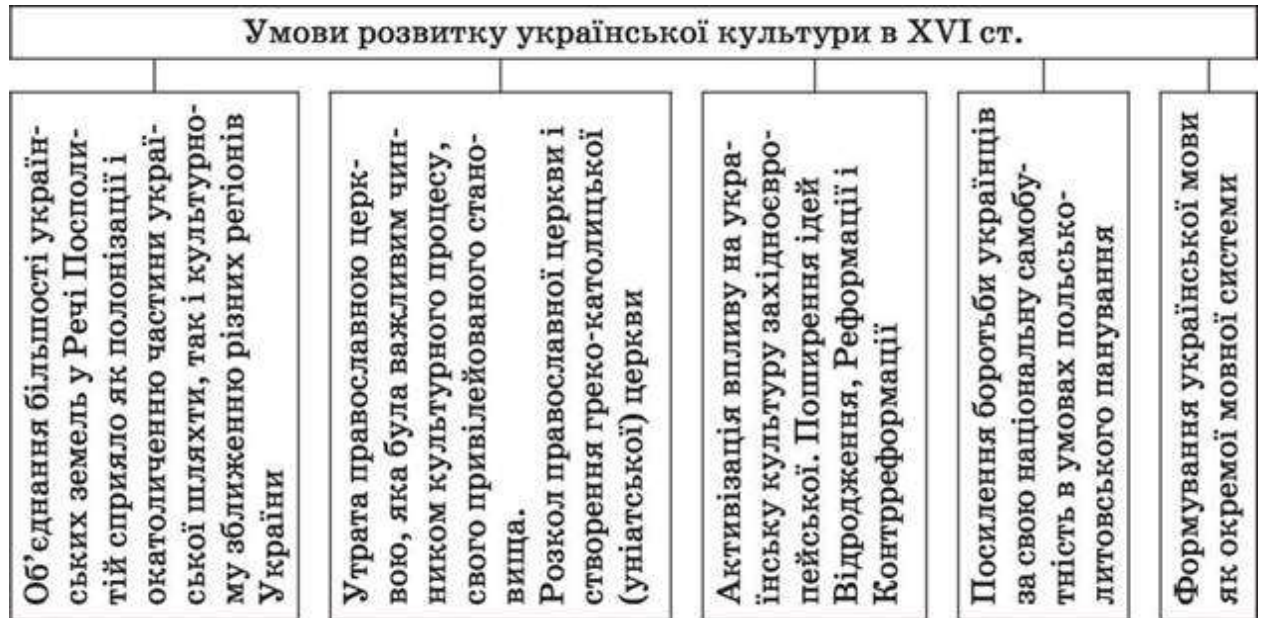
Значний вплив на українську культуру мала Люблінська унія 1569 р., у результаті якої в межах однієї держави опинилася більшість українських земель, що сприяло їх культурному зближенню. Проте одночасно вона спричинила процеси полонізації та окатоличення українців. Важливе місце в культурному розвитку в цей час посідала церква. Криза православної церкви і втрата нею свого привілейованого становища в суспільстві внаслідок Берестейської унії 1596 р. негативно впливала на українську культуру. З іншого боку, на розвитку культури позначилася боротьба різних станів українського суспільства за свої національні й релігійні права.

У XVI ст. українська культура зазнавала впливу тих культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися культурні віяння, пов'язані з Відродженням, Реформацією та Контрреформацією. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські віяння цієї доби, шукали в них шляхи розв'язання тогочасних проблем своєї Батьківщини.

Завдання

Заповніть схему «Умови розвитку української культури в XVI ст.».

Приклад заповнення схеми

2. Розвиток української мови.

Коментоване читання відповідного пункту параграфа.

Додатковий матеріал.

У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали «руською». У Великому князівстві Литовському вона була офіційною мовою, якою були написані Литовські статuti, велося діловодство в судах і державних установах. Зокрема, листування польського короля з кримським ханом і турецьким султаном на початку XVI ст. здійснювалося руською мовою.

У текстах багатьох тогочасних документів дослідники визначають впливи усної народної мови. Уважається, що в XVI ст. в руській мові під впливом усного народного мовлення з'являються риси української літературної мови.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської тогочасною українською мовою, було, як ви вже знаєте, Пересопницьке Євангеліє, створене в монастирі в с. Пересопниця на Волині. Багатьох дослідників цієї унікальної пам'ятки вражає талант і сміливість його перекладачів — архімандрита Пересопницького монастиря Григорія і сина священнослужителя з м. Сяпок Михайла Василевича. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови

або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, а й наводили їх тлумачення і добирали синоніми.

Дещо пізніше з'являються інші переклади релігійних текстів українською мовою — Крехівський Апостол (60-ті рр. XVI ст.), Волинське Євангеліє (1572 р.) та ін.

3. Освіта і шкільництво.

Розповідь учителя.

У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, початкові школи діяли при церквах і монастирях. Дяки, які вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики та співу.

Для представників заможних верств існувала можливість отримати домашню освіту. За допомогою вчителів-бакалаврів вони мали можливість окрім читання, письма й арифметики, вивчити латинську та грецьку мови, познайомитися з основами філософії.

У 70-х рр. XVI ст. відбувається становлення закладів середньої освіти на українських землях. У Європі в цей час виникали середні школи, де навчали латинській мові й «семи вільним наукам» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. В Україні навчальними закладами такого типу стали слов'яно-греко-латинські школи.

Першу слов'яно-греко-латинську школу було відкрито князем В.-К. Острозьким у його замку близько 1578 р. Утримувалася вона на кошти князя. У її програмі навчання були три мови (церковнослов'янська, грецька і латинська), «сім вільних наук», поділених на предмети тривіуму (граматика, риторика, діалектика) і квадривіуму (математика, геометрія, астрономія, музика), богослов'я та елементи філософії. Викладання двох останніх означало, що Острозька школа стала давати, крім середньої, початки вищої освіти.

Князь Острозький також відкрив у своєму замку друкарню, організував науковий гурток. Одночасно з цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі філологи і богослови готували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друку. Створений князем В.-К. Острозьким освітній, науковий і

видавничий осередок сучасники з повагою називали академією. Її першим ректором був відомий письменник-полеміст Герасим Смотрицький, а згодом — грек Кирило Лукаріс, який пізніше став александрійським і константинопольським патріархом. Після смерті князя К. Острозького (1608) школа занепала і за її наступників була перетворена на єзуїтську школу.

Слов'яно-греко-латинські школи засновували також православні братства. Перша братська школа на українських землях була створена 1585 р. при Львівському братстві.

Робота з документом

Із «порядку шкільного» — Статуту Львівської братської школи 1587 р.

Багатий над убогим у школі нічим вищий не може бути; дітей дидакл (викладач) повинен усіх однаково — як синів багатих, так і сиріт убогих, так і тих, які на вулицях просять харчів, як того, хто має більше чи менше здібностей,— але навчаючи, не надавати переваги одному проти другого.

Учитель повинен кожного разу пильнувати: коли б котрого отрока не було, повинен за ним послати і довідатися про причину, чому не прийшов... Зранку, відразу після молитви, кожен повинен відповідати, що він учора вивчив і показати своє письмо, яке підготував удома.

Після обіду хлопці повинні самі писати на таблицях завдання, які дав їм учитель, окрім малих, для яких повинен писати сам учитель. А вивчивши у школі, повинні один одному зачитувати важкі слова, тобто диспутовати. А йдучи додому, вірш повторити, щоб, прийшовши зі школи додому, діти могли перед своїми рідними... за звичаєм шкільної науки прочитати з поясненням те, що вивчили у школі; а що вчили того дня, повинні вдома увечері написати і зранку принести до школи, показати своєму вчителю...

Якщо сам учитель чи хтось з учнів не дотримувався б тих правил... — то такий не тільки вчителем, а й простим жителем тут не може бути...

Запитання до документа

1) Як, відповідно до Статуту, відбувався процес навчання?

2) Чи можна стверджувати, що Статут сприяв затвердженню принципів справедливості й відповідальності у шкільному житті? Чому?

3) Які з наведених у Статуті правил ви вважаєте можливими для використання в сучасній школі?

Розповідь учителя

Одночасно з братськими (православними) на українських землях виникають єзуїтські (католицькі), протестантські, а після Берестейської унії й греко-католицькі школи. Усі вони надавали середню освіту і, одночасно, сприяли поширенню впливу своїх церков в Україні. Перший єзуїтський колегіум був відкритий у місті Ярославі в 1571 р.

Запитання

- 1) Де на українських землях можна було здобути освіту?
- 2) Хто і коли заснував першу слов'яно-греко-латинську школу?
- 3) Чим було зумовлене піднесення в розвитку освіти цієї доби?
4. Літописання. Розвиток книговидання.

Розповідь учителя

У XVI ст. на українських землях продовжувалася традиція створення літописів. У Короткому Київському літописі описуються події, що відбувалися у 862—1515 рр. Імовірно, він був створений наприкінці XV — на початку XVI ст., оскільки опис подій цього періоду відзначається найбільшою докладністю й точністю датування.

У XVI ст. успішно розвивалося книговидання. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар Іван Федоров (Федорович), який переселився на українські землі, рятуючись від переслідувань на батьківщині. Переїхавши до Львова, у 1574 р. він видав на кошти Львівського братства свої перші книги в Україні — «Апостол» і «Буквар». Призначений для навчання церковнослов'янської грамоти, «Буквар» став першим шкільним підручником на українських землях.

Особливо плідною була діяльність І. Федорова в Острозі, куди його запросив працювати князь В.-К. Острозький. У 1581 р. він надрукував Острозьку Біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Окрім Острозької, до великих друкарень належала друкарня Львівського братства, що розпочала свою роботу 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федорова, викупленої братством після смерті друкаря.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Дидактична гра «Снігова куля»

Правила гри див. на с. 35.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Великий вплив на умови розвитку української культури в XVI ст. мали політичні чинники.

У XVI ст. на основі писемної руської мови українців і білорусів під впливом усного мовлення формувалася українська літературна мова.

У другій половині XVI ст. на українських землях сформувався новий тип навчальних закладів — слов'яно-греко-латинська школа, що відповідала тогочасним освітнім потребам і сприяла підвищенню рівня освіти в Україні.

Розвиток книговидавання на українських землях сприяв поширенню освіти, допомагав православним українцям протидіяти полонізації та окатоличенню.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати § 6 підручника.
- 2) Випереджаюче завдання. Використавши додатковий матеріал, підготувати розповідь на тему «Замки і фортеці України».

Тема. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво.

Мета: скласти уявлення про розвиток архітектури на українських землях у XVI ст.; описувати видатні архітектурні пам'ятки цього періоду; характеризувати основні здобутки й досягнення в образотворчому та декоративно-ужитковому

мистецтві; удосконалювати набуті знання й уміння; формувати естетичні уявлення учнів і почуття гордості культурними досягненнями в складних умовах.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта, атлас, ілюстративний і дидактичний матеріал.

Основні поняття й терміни: замок, ордер, гравюра, декоративно-ужиткове мистецтво, гаптування.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Актуалізація знань учнів

1) Як розвивалося містобудування на українських землях у другій половині XIV—XV ст.?

2) Назвіть найвизначніші пам'ятки архітектури в Україні другої половини XIV—XV ст.

1. Архітектура й містобудування.

Заслуховування кращих повідомлень

Розповідь учителя (супроводжується показом відповідного ілюстративного матеріалу із зображенням архітектурних пам'яток)

У XVI ст. на українських землях спостерігався високий розквіт зодчества. Відновлювалися зруйновані міста, засновувались нові, зводились храми, монастирі, будувались оборонні й житлові споруди. Тогочасні будівельники намагалися зберегти давні традиції і поєднати їх із новими рисами європейського ренесансного стилю. Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад будівлі, який прикрашали ордери, декоративно-орнаментальне ліплення тощо.

Робота з поняттями і термінами

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідній стильовій обробці.

Розповідь учителя

Пам'ятки такої архітектури збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродах та Львові. Унікальною пам'яткою ренесансного зодчества вважаються споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — Чорна кам'яниця, будинок Корнякта, пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства — Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів, створені впродовж 60-х рр. XVI—XVII ст.

Постійні загрози ворожих нападів обумовлювали необхідність спорудження приватних і державних фортець або замків, за мурами яких могли знайти захист не лише їх мешканці, а й населення прилеглих земель.

Цікаво знати

Більшість українських замків у XVI ст. були дерев'яними, вони не збереглися до наших днів і відомі лише за описами. Найбільшим дерев'яним замком, за повідомленнями сучасників, був Київський, заново збудований із соснового дерева в 1542 р. У ньому була одна прямокутна й чотирнадцять шестигранних веж. Стіни й башти із зовнішнього боку були обмазані товстим шаром глини й побілені. Усередині замку було багато різних будівель — приміщення для гарнізону, будинок ротмістра і старости, один костюл і чотири православні церкви. Розмаїті верхи церков, костюлу та башт, вибагливі композиції ганків, світлиць із вежечками і галереями створювали мальовничу картину.

Чимало замків, збудованих у Середньовіччі, не відповідали вимогам часу, і в першій половині XVI ст. були перебудовані. Значної реконструкції зазнали замки Луцька, Кременця, Хуста, Мукачева, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця-Подільського та інших міст.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також були оточені мурами з баштами й виконували роль фортець. На Волині такими фортецями були монастирі в Межиріччі, неподалік Острога, та в Дермані, поблизу Дубно. Дерманський монастир стояв на високому пагорбі та був обнесений муром заввишки сім метрів. Біля стін проходив наповнений водою рів, через який був споруджений перекидний міст. До фортеці-монастиря можна було потрапити через триярусну вежу, яка слугувала також за дзвіницю.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належать Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межиріччі. Обидва храми є хрестовокупольними і продовжують давньоруські будівельно-архітектурні традиції. Однак тогочасні умови життя спричинили те, що обидві церкви були пристосовані до оборони.

2. Образотворче мистецтво.

Розповідь учителя (супроводжується показом відповідного ілюстративного матеріалу із зображенням творів мистецтва цієї доби)

Українське малярство цього періоду користувалося великим визнанням. Переважна більшість творів живопису була церковної тематики

(фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати давньоруські традиції. Проте в портретному живописі був відчутний вплив західноєвропейського, італійського й німецького мистецтва.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглося багато фресок на євангельські сюжети, виконані ними в храмах і спорудах Вавеля у Кракові. Однак від кінця XVI ст. їх стали витискати з польських міст. Цьому сприяло засудження католицьким духівництвом того, що в костьолах працюють православні « схизматики ».

У тогочасному українському іконописі пануючими залишалися традиції Київської Русі, але поступово з'являються також нові риси. Майстри більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи тим самим реалістичні елементи. Пози зображених стали більш природними, а деталі одягу набули конкретності. Найбільшого визнання в цей час набули львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. були ікони «Поклоніння волхвів» із Бусовиська, поблизу Старого Самбора, та «Різдво Христове» із села Трушевич, поблизу Добромиля.

У XVI ст. успішно розвивалося українське різьбярство, яке замінило досить дорогу і розкішну давньоруську мозаїку. Переважало різьблення по дереву й рідко зустрічалося на мармурі. В основному це були надгробні монументи й плити. До

зразків такого мистецтва належить надгробний монумент князеві Костянтину Острозькому, побудований його сином на місці поховання батька в Успенській церкві Києво-Печерської лаври.

Високого рівня розвитку досягла книжкова мініатюра — виконані фарбами невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. Особливе місце за своїм оздобленням посідає Пересопницьке Євангеліє. У ньому, крім заставок та ініціалів, майстерно виконаних у формах традиційного геометричного орнаменту, є чотири мініатюри із зображенням євангелістів. Кожну мініатюру прикрашено пишним рослинним орнаментом. Особливої урочистості й життєрадісності надають мініатюрам і орнаментом Пересопницького Євангелія золоте тло й соковиті кольори — синій, червоний, зелений.

У XVI ст. значно посилюється вплив на оформлення рукописних книг народного мистецтва — часто використовуються мотиви, запозичені з народного ткацтва, різьби по дереву та настінних розписів.

У другій половині XVI ст. у зв'язку з поширенням книгодрукування стало розвиватися мистецтво гравюри.

Робота з поняттями і термінами

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

Розповідь учителя

Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», виданих 1574 р. у Львові І. Федоровим. Вони відзначаються красивими композиціями з рослинних елементів (пишно закручений широколист, стилізовані квіти й плоди тощо), притаманними оформленню книг майстрами італійського Відродження.

У другій половині XVI ст. в українському малярстві відбувається відокремлення портрета від іконопису й перетворення його в самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим тлумаченням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження і зрушеннями, що відбувалися в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості майстрів портрету цього часу

залишаються невідомими. Найвідомішими портретами, створеними українськими митцями цього часу, вважаються портрет галицького магната і вченого Яна Гербурта, портрет К. Острозького, портрет Анастаси Лісовської з Рогатина, відомої під ім'ям Роксолани.

Талановитим художником-портретистом був Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста короля Речі Посполитої Стефана Баторія в 1578 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет написаний без помпезності, майже з документальною достовірністю, у ньому відчутна властива майстрові гостра спостережливість при вивченні натури.

3. Декоративно-ужиткове мистецтво.

Самостійна робота за підручником

Додатковий матеріал

У XVI ст. в українському декоративно-ужитковому мистецтві з'являються нові риси, пов'язані з проникненням ренесансних орнаментальних мотивів. Однак українські майстри вносять у них багато своєрідних рис, сполучаючи нові форми з традиційними прийомами та мотивами, які існували в народному мистецтві.

Робота з поняттями і термінами

Декоративно-ужиткове мистецтво — вид мистецтва, який обслуговує побутові проблеми людини й одночасно задовольняє її естетичні потреби, несучи в життя красу.

У цей період відроджується скловаріння, що занепало в попередні століття. У багатьох містах України поряд із ткацтвом починає розвиватися килимарство. Львівські майстри оволоділи мистецтвом виготовлення оббивки для меблів із тисненої шкіри. Вона вкривалася різнокольоровим малюнком, що поєднував східні елементи орнаменту й розкішні ренесансні візерунки.

Найбільшого поширення в XVI ст. в Україні мали такі види декоративно-ужиткового мистецтва, як місцеве виробництво меблів, художнє литво та вироби з металу, керамічне виробництво, а також стародавні галузі — вишивання та гаптування.

У художній обробці металу українські майстри уславилися відливанням гармат, годинникарством, виробництвом нових видів зброї. Далеко за межами України були відомі вироби львівських ювелірів-золотарів. Вони виготовляли посуд, предмети церковного призначення, столовий посуд, зброю, ювелірні прикраси тощо, прикрашаючи їх емаллю, різьбою, інкрустацією золотом і сріблом, оздобленням коштовним камінням.

Цікаво знати

У XVI ст. невід'ємною ознакою вбрання шляхтича й заможного міщанина вважався «львівський пас». Це був досить широкий шкіряний пояс, укритий поспіль срібними, нерідко позолоченими орнаментованими бляхами у вигляді кіл або овалів, що чергувалися з прямокутними пластинками. Його пряжка, або клямра, мала вигляд прямокутної скриньки, у якій іноді носили гроші. На ній зображували міфологічні сцени, постаті королів, рицарів тощо. Ці малюнки та орнамент на бляхах були гравірованими або карбованими. До пояса прикріплювалися накладки, виконані способом ажурного лиття. Виготовляли такі пояси виключно львівські майстри.

Керамічні вироби українських майстрів XVI ст. здебільшого були вкриті геометричним орнаментом, зробленим спеціальним валиком, який нагадує мотиви вишивання. У той же час дедалі більше поширюється розмальовування посуду мінеральними фарбами, золотою та зеленою поливою. Композиції досить часто нагадують тогочасний книжковий орнамент, що свідчить про добре знайомство з ним майстрів-гончарів.

Робота з поняттями і термінами

Гаптування — вишивка речей шовковими, укритими тонким шаром золота або срібла нитками.

Майстри з гаптування працювали в багатьох українських містах, шляхетських і монастирських маєтках. Виготовлені ними речі користувалися великим попитом серед заможних верств населення. Існує чимало згадок про продаж «руських» (українських) виробів за кордоном — у країнах Балканського півострова, в Італії та інших землях.

Неабияких успіхів досягли українські майстри у виготовленні меблів. Для потреб шляхти й міської знаті виготовлялися різьблені, оздоблені інкрустацією (слоновою кісткою, напівкоштовним камінням) або прикрашені мальованими орнаментами меблі. Найцінніші різьблені меблі виготовляли з горіха, але найчастіше згадуються меблі з липи. Одним із найпоширеніших предметів меблювання в XVI ст. була, як і раніше, скриня. Виготовлялося також чимало видів ліжок, столів, стільців, крісел.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Експрес-опитування

- 1) Які пам'ятки архітектури входять до ансамблю площі Ринок у Львові?
- 2) Із якого матеріалу в XVI ст. будувалася переважна більшість замків?
- 3) Чим було зумовлене широке будівництво замків?
- 4) Назвіть пам'ятки православної церковної архітектури XVI ст., які ви знаєте.
- 5) Назвіть основні види українського образотворчого мистецтва XVI ст.
- 6) Що таке книжкова мініатюра?
- 7) Що таке гравюра?
- 8) Які види декоративно-ужиткового мистецтва розвивалися на українських землях у XVI ст.?
- 9) Наведіть кілька прикладів високої техніки українських майстрів декоративно-ужиткового мистецтва.
- 10) Які факти свідчать про вплив ідей європейського Ренесансу на українське образотворче мистецтво?

Завдання

Заповніть таблицю «Розвиток українського мистецтва в XVI ст.».

Вид мистецтва	Найбільш яскраві й видатні твори

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ. У XVI ст. в українській архітектурі з'являються риси європейського ренесансного стилю. Потребами часу було обумовлено будівництво захисних споруд — фортець і замків.

В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'являються нові — гравюра й портретний живопис. В іконописі та світському портреті спостерігається схильність до реалізму в зображенні персонажів.

У декоративно-ужитковому мистецтві українські майстри вміло поєднували традиційні прийоми та мотиви з новими віяннями, які поширювалися з Європи.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1) Опрацювати § 7 підручника.

2) Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва XVI ст., які є у його експозиції.

Тема. Церковне життя в першій половині XVII ст..

Мета: скласти уявлення про вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні; характеризувати зміни, які відбулися в становищі православної церкви в 20—30-х рр. XVII ст.; пояснювати, як діяльність митрополита Петра Могили сприяла зміцненню православної церкви; розповідати про становище греко-католицької церкви; удосконалювати набуті вміння і навички; сприяти осмисленню ролі особи в історії, відповідальності за власні дії.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, атлас, ілюстративний матеріал.

Основні поняття й терміни: єпархіальний собор, митрополича консисторія, «Катехізіс».

Основні дати: 1620 р. — відновлення ієрархії православної церкви на українських і білоруських землях у складі Речі Посполитої; 1633 р. — початок легалізації православної церкви в Речі Посполитій.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Фронтальне опитування

- 1) Як відбувалося зростання магнатського землеволодіння на українських землях?
- 2) Якими були причини й наслідки поширення фільваркових господарств?
- 3) Схарактеризуйте розвиток українських міст у першій половині XVII ст. Які чинники впливали на їх розвиток?
- 4) Які зміни відбулися в становищі селян і міщан?

III . ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Актуалізація знань учнів

- 1) Яким було становище православної церкви в XVI ст.?
- 2) У чому полягала Берестейська церковна унія 1596 р.?
- 3) Якими були результати та наслідки Берестейської церковної унії?

1. Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні. Розповідь учителя

Укладення Берестейської унії спричинило розкол між прихильниками православної і греко-католицької церков в українському суспільстві. Одразу після укладення унії, 15 грудня 1596 р., король Сигізмунд III видав універсал із вимогою до всього православного духівництва й віруючих визнати унію. Користуючись «правом патронату», він роздавав єпископські кафедри тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали греко-католикам. Проте православні чинили опір цьому. Так, коли 1599 р. король призначив греко-католицького митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не пустили його до монастиря. 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сховався намісник греко-католицького митрополита

Антоній Грекович. Їхні дії перешкодили останньому, незважаючи на підтримку влади, захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. У 1618 р. козаки втопили Грековича в Дніпрі. Дії міщан підтримував київський воєвода князь К.-В. Острозький. Унаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Сигізмунд III офіційно визнав Києво-Печерську лавру за православними.

Київська митрополія фактично розкололася на визнану польською владою греко-католицьку («з'єднану») і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками, православну («нез'єднану») церкви. У цих умовах православна церква в Україні вистояла завдяки підтримці віруючих. На захист православ'я піднялися братства. Братчики складали колективні протести стосовно протиправних дій греко-католиків на їхніх протекторів на сеймики й вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам. Підставою для їхніх дій і виступів на захист православ'я представників інших верств була традиція гарантування королями Речі Посполитої права на свободу совісті в межах своєї держави.

У травні 1599 р. за ініціативою Віденського братства було укладено союз між православними і протестантами для спільного захисту своєї свободи віросповідання.

Активно вела боротьбу за свої права українська православна шляхта на сеймах Речі Посполитої. Це був єдино можливий законний шлях за відновлення православної церкви. 1601 та 1603 р. православні послы разом із протестантами зірвали роботу сеймів. Після участі української шляхти у збройному виступі проти короля (1606—1607 рр.) сейм прийняв рішення, що православним не повинно чинитися перешкод у відправі богослужінь, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як греко-католицького, так і православного духівництва. Утиски будь-кого з них повинні були каратися на державному рівні. Важливе значення мало прийняте в 1618 р. рішення сейму, що нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Цікаво знати

Одним із найбільш жорстоких та пам'ятних прикладів насилля стало вбивство уніатського полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича (1617—1623 рр.) розгніваними православними міщанами Вітебська в Білорусі, де розміщувалася резиденція ієрарха. Після його смерті 1623 р. уніати проголосили його мучеником за віру, а 1867 р. він був канонізований римо-католицькою церквою. У біографії Кунцевича, написаній єпископом Яковом Сушком у 1665р., так розповідається про смерть ієрарха: «... на соборній і на всіх церквах ударили на сполох. Це був умовний

знак і заклик до повстання. З усіх кінців міста народ — чоловіки, жінки, діти — зі зброєю в руках із галасом кинувся до архієрейського дому. Кунцевич наказав випустити священика [заарештованого православного], але було вже пізно. Натовп побив і поранив слуг та почет архієпископа, удерся до кімнати, де був він сам. Хтось ударив його палицею, інший розсік йому голову сокирою, і коли Кунцевич упав, його стали бити, хто чим міг. Потім натовп пограбував будинок, тіло ж архієпископа витягли на майдан, знущалися над ним, навіть жінки і діти, сідали на нього, клали на нього здохлого пса, волочили оголене тіло міськими вулицями, витягнули на високий пагорб над Двиною і зіпнули вниз. Нарешті, до тіла прив'язали кілька каменюк і скинули в Двину в найглибшому місті...».

Проте здобутки в сеймовій боротьбі відрізнялися від стану православної церкви на місцях. Проти православних, як і раніше, чинили свавілля й примус: монастирі й церкви силою передавали греко-католикам, обмежували в правах православну шляхту, не допускали до участі в роботі магістратів православних міщан.

Робота з документом

Із виступу українського шляхтича з Волині Л. Деревинського на Вальному Сеймі у Варшаві (1620 р.)

...У великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, у монастирях замість монахів тримають худобу. Перейдемо до князівства Литовського: там у прикордонних із боку Москви містах робиться те саме. У Могильові та Орші церкви запечатані, попи розігнані. У Пінську зроблено те саме. Із монастиря Лещинського зробили корчму...

Придивіться ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом жителям міста... Крім того, монахів, які не пристали до унії, уніати хапають по Новогрудку й по інших містах, роздягають на вільному шляху і заарештовують. Так само в міські ради не притягаються люди достойні та вчені, які не належать до унії,

а простими мужиками, не освіченими до того, що дехто не зуміє визначити, що таке є правосуддя, заповнюють ці місця на сором руському суду.

Запитання до документа

1) Які факти наводить автор документа?

2) Яку інформацію ви можете отримати і які висновки зробити на підставі цих фактів?

3) Як автор ставиться до подій, про які розповідає? Чому у вас склалося таке враження?

2. Відновлення ієрархії православної церкви.

Розповідь учителя

На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви в Україні відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримав ідею, що народилася у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього було вирішено скористатися приїздом до Києва в 1620 р. єрусалимського патріарха Феофана. Його охорону забезпечував зі своїми козаками Сагайдачний.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти Феофан висвятив київським митрополитом Іова Борецького, а також луцького, володимирського, холмського, перемишльського, полоцького й турово-пінського єпископів. Таким чином було відновлено православну ієрархію.

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених за допомогою козацтва православних ієрархів, убачаючи в цьому порушення королівського «права патронату». Розпочалася тривала боротьба. Важливу роль у ній відіграло козацтво, яке на той час являло собою потужну військову силу. Лише 1632 р. при обранні нового короля Речі Посполитої Владислав IV погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви. Це рішення увійшло до складених 1632 р. «Статей для заспокоєння народу руського». За ними відновлювалося право обрання православного митрополита «за давніми правами та звичаями — дворянством, духівництвом та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Так само

православні отримали права обирати собі чотирьох єпископів — Львівського, Перемишльського, Луцького і Мстиславського.

3. Діяльність митрополита Петра Могили щодо зміцнення православної церкви.

Розповідь учителя

Після 1632 р., коли Владислав IV погодився легалізувати православну церкву, привілей на Київську метрополію він надав архімандриту Києво-Печерського монастиря Петру Могилі.

Постать в історії

Петро Могила (1596—1647) походив із молдавського князівського роду. Освіту отримав у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Спочатку служив у польському війську, брав участь у Хотинській битві 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернечий постриг. Від 1627 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври, а від 1632 р. — митрополит Київський і Галицький. Чимало зусиль доклав для легалізації православної церкви, домігся повернення захоплених уніатами монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря в Києві та ін.). Його зусиллями й коштами було вперше ґрунтовно реставровано Софійський собор і багато споруд Києво-Печерської лаври. Могила був ініціатором створення Київського колегіуму (1632 р.), його філій у Вінниці, Кременці та Гощі та відкриття Слов'яно-греко-латинської академії у столиці Молдавського князівства м. Ясси в 1640 р. Величезну роль відіграв в оновленні православного богослов'я і зміцненні православної церкви в Україні.

У 1996 р. за визначні заслуги перед Українською православною церквою Петра Могила було канонізовано — визнано Святим.

Ставши митрополитом Київським і Галицьким, Петро Могила спрямував свою діяльність на реформування церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жодний єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. За розпорядженням П. Могили було проведено ретельну перевірку щодо дотримання церковних канонів у минулому під час призначення всіх рядових священиків і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків. Для контролю за

станом церковного життя й поведінкою духівництва до парафій монастирів і єпископів направляли спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Запроваджувалися спеціальні экзамени на знання пастирських обов'язків для священиків. Для розв'язання поточних проблем у єпархіях щорічно скликалися з'їзди священиків — єпархіальні собори. Із метою ліквідації звичаю вирішення тяжб серед духівництва світськими судами П. Могила заснував митрополичу консисторію — церковний судовий орган.

Митрополит упорядкував стосунки з церковними братствами, обмеживши деякі їхні претензії і примусивши їх рахуватися з його владою. П. Могила домогся послаблення негативного впливу права патронату на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами із православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмови висвячувати на церковні посади запропонованих патронами негідних осіб.

Багато уваги П. Могила приділяв розробці питань православного віровчення і впорядкуванню обрядовості. Митрополитом та його сподвижниками було підготовлено новий православний «Катехізис» («Православне ісповідання віри») із викладом основ християнського віровчення, що був затверджений Київським церковним собором 1640 р. П. Могила написав великий полемічний твір «Літос, або камінь» (1644 р.) та «Євхарістіон, або Требнік» (1646 р.), у якому визначалися догмати й обряди православної церкви.

4. Становище греко-католицької церкви.

I ВАРІАНТ

Самостійна робота за підручником

II ВАРІАНТ

Розповідь учителя

Становлення греко-католицької церкви відбувалося досить успішно завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського. Однак досить часто воно супроводжувалося утисками і насильством над православними. Водночас обіцяних місць у сеймі Речі Посполитої греко-католицькі єпископи так і не отримали.

Звернути увагу!

Греко-католицька церква з моменту свого утворення потрапила у складне становище: з одного боку, католицька церква не сприймала уніатів як повноправних членів римо-католицької церкви, з іншого, більшість українського населення ставилася до неї, як до чужої, що зрадила «батьківську» віру. Ситуація навколо греко-католицької церкви загострювалася також через майнові суперечки: і уніати, і православні всі церкви та монастирі грецького обряду вважали своїми.

Митрополит Іпатій Потій (1599—1613) активно залучав до греко-католицької церкви українську шляхту. Так, 1603 р. завдяки його наполегливості греко-католиками стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. І. Потій отримав від короля Сигізмунда III право зверхності над усіма церквами «гречеського та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільно та школу в Бересті. Реформи устрою греко-католицької церкви здійснив митрополит Йосип-Вельямін Рутський (1613—1637). Для покращення рівня освіти греко-католицького духовництва він домігся від Папи Римського дозволу навчатися в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити колонізації та окатоличенню українців та білорусів, І.-В. Рутський 1615 р., за дозволом Риму, зрівняв статус греко-католицьких та єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит здійснив реорганізацію греко-католицького чернецтва, об'єднавши його у Василіянський орден. За його наполяганням ченці-василіяни майже при кожному своєму монастирі засновували школи.

Ці заходи не дали відразу відчутного результату. Більше вони були розраховані на перспективу. Тому виникла ідея об'єднання уніатської і православної українських церков у єдину незалежну українську християнську церкву. Особливої актуальності ця проблема набула після відновлення 1620 р. православної ієрархії.

У 1621 р. митрополит Й.-В. Рутський розпочав переговори із її владиками про примирення «однієї Русі з другою» і створення в Речі Посполитій окремого Київського патріархату для об'єднаної православної і греко-католицької церков, підпорядкованого Риму. Однак спроба об'єднати православних і греко-католиків в

одну церкву виявилася невдалою. Проти цього категорично виступили православна шляхта і запорозьке козацтво. Створення окремого патріархату українців і білорусів також не відповідало інтересам католицького духовництва. Вони були незадоволені тим, що внаслідок реформ І.-В. Рутського католицька церква втрачає прибутки з цих земель, оскільки він перетягує віруючих до себе.

У 30-х рр. XVII ст. після легалізації православної церкви королем Владиславом IV греко-католицька церква отримала сім єпархій.

У цей період становище греко-католицької церкви ускладнилося. Влада Речі Посполитої, переконавшись у неможливості об'єднати всіх українців та білорусів в одній греко-католицькій церкві, була змушена піти на діалог із православною церквою, яка зберігала свій вплив і значення.

Завдання

Складіть порівняльну таблицю «Становище православної і греко-католицької церкви в Україні в першій половині XVII ст.». Питання для порівняння визначте самостійно.

Питання для порівняння	Православна церква	Греко-католицька церква

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Бесіда за запитаннями

- 1) Якими були основні здобутки сеймової боротьби православної шляхти за свої права?
- 2) Коли було відновлено ієрархію православної церкви?
- 3) Хто став першим митрополитом відновленої православної церкви?
- 4) Коли було легалізовано православну церкву владою Речі Посполитої?
- 5) Які заходи здійснив для впорядкування управління церквою митрополит Петро Могила?
- 6) Що таке митрополича консисторія?

7) Які заходи для впорядкування життя греко-католицької церкви здійснив митрополит Й.-В. Рутський?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Унаслідок Берестейської унії православна церква опинилася у важкому становищі. Вистояти вона змогла лише завдяки підтримці широких верств населення України.

Відновлення ієрархії православної церкви відбулося, насамперед, завдяки підтримці козацтва, що набувало ролі захисника й виразника прагнень українського народу.

Реформи православного митрополита П. Могили сприяли зміцненню церковного управління, дисципліни й моральності духівництва.

Греко-католицька церква в цей період переживала період становлення. Зміцненню її устрою сприяли церковні реформи митрополита Й.-В. Рутського.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Тема. Освіта, література, книговидання.

Мета: скласти уявлення про розвиток культури; ознайомити з основними пам'ятками і здобутками тієї доби; характеризувати розвиток шкільництва на українських землях у першій половині XVII ст.; розкривати особливості навчання в Києво-Могилянському колегіумі; називати імена найзначніших діячів літератури та їхні твори; розповідати про досягнення українського книговидання цього періоду; формувати в учнів інтерес до культурних надбань українського народу; виховувати шанобливе ставлення до пам'яток минулого, а також високі моральні якості на кращих зразках національної культури.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, стінна карта, атлас, зображення історичних пам'яток.

Основні поняття й терміни: студеї, мемуари, епіграма.

Основні дати: 1632 р. — заснування Києво-Могилянського колегіуму.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Актуалізація знань учнів

1) Які особливості суспільно-політичного становища українських земель у першій половині XVII ст. повинні були впливати на розвиток культури?

2) Як розвивалася освіта на українських землях у XVI ст.?

3) Якими були найзначніші досягнення українського книговидання XVI ст.?

1. Шкільництво. Утворення Києво-Могилянського колегіуму.

Розповідь учителя

У першій половині XVII ст. на українських землях продовжувала розвиватися шкільна освіта. Основним типом навчальних закладів, де здобували освіту діти українських міщан, козаків і духівництва, були слов'яно-греко-латинські школи. Ці школи, як і раніше, засновувалися при братствах. На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. - Луцькому, у 1636 р. - Кременецькому братствах.

У братських школах працювали відомі педагоги, учені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були майбутній православний київський митрополит Іов Борецький, учений і письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, поет і церковний діяч Касіян Сакович. Її викладачами були білоруський просвітник Сава Андрієвич і відомий православний богослов Захарія Копистенський.

Восени 1631 р. в Києві з'явився ще один навчальний заклад. У Києво-Печерській лаврі архімандрит П. Могила заснував школу («гімназійон»). За своєю програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колегіуми, які в тогочасній Європі за якістю освіти вважалися кращими.

У першій половині XVII ст. в Україні зростала кількість єзуїтських, протестантських і греко-католицьких навчальних закладів. У 1608 р. єзуїтські колегіуми було відкрито у Львові та Луцьку, у 1615 р. - у Гуменному на Закарпатті. Загалом на території України їх налічувалося 22. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилову й Панівцях. Школу вищого типу протестанти заснували 1638 р. в Кисилині на Волині. За зразком єзуїтських колегіумів греко-

католиками були організовані василіянські школи в Бересті, Володимирі-Волинському, Шаргороді та Холмі.

Діяльність «гімназіону» П. Могили в Києво-Печерській лаврі викликала занепокоєння Київського братства, якому не подобалася його схожість із єзуїтськими колегіумами. У 1632 р. було досягнуто згоду про об'єднання братської та лаврської шкіл. Новий навчальний заклад, покровителем якого був П. Могила, дістав назву Києво-Братського, або Києво-Могилянського колегіуму. Згодом його стали називати академією за високий рівень викладання.

У Києво-Могилянському колегіумі повний курс навчання складав 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — фарі та трьох нижчих класах — інфімі, граматиці й синтаксисі вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні дві — поетики та риторики — були середніми. Викладання в них здійснювалося переважно латинською мовою. У поетиці учнів знайомили з різними жанрами поезії та основами віршоскладання. У риториці вони опановували мистецтво складання промов і написання листів.

Вищий ступінь навчання учні колегіуму здобували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Учнів цих класів називали спудеями (студентами).

Як і тогочасні європейські університети, Києво-Могилянський колегіум мав свої школи-філіали, що працювали за його програмою у Вінниці та Кременці. Викладачами колегіуму були видатні тогочасні вчені й просвітники, зокрема Сильвестр Косов, Йосип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпифаній Славинецький та інші.

Запитання для закріплення

- 1) Якими були здобутки українського шкільництва першої половини XVII ст.?
- 2) Розкажіть про діяльність Києво-Могилянського колегіуму.

2. Література.

Розповідь учителя

У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література. Так, на початку століття з'явився історико-полемічний памфлет «Пересторога». У ньому невідомий автор яскраво змальовує переслідування православних католицьким і греко-католицьким духівництвом. Він із великою прихильністю ставиться до культурно-освітньої діяльності братств, убачає в розвитку шкільництва важливий засіб боротьби з окатоличенням та полонізацією українців.

Видатним письменником-полемістом був М. Смотрицький. Перше місце серед його полемічних творів посідає «Тренос» («Плач»). У ньому в образі скривдженої матері-вдови Смотрицький зобразив український народ, що страждав від соціального, національного та релігійного гноблення.

Однією з найцікавіших пам'яток літописання першої половини XVII ст. був Густинський літопис, що отримав назву за Густинським монастирем поблизу Прилук, де було створено його єдину збережену копію. Учені припускають, що літопис склав близько 1623—1627 рр. 3. Копистенський. Використовуючи велику кількість історичних джерел, автор розповідає про події від давніх часів до 1597 р. У літописі вміщені окремі тематичні розповіді про виникнення козацтва й Берестейську церковну унію.

У цей період були створені також інші літописи, зокрема Київський літопис, Острозький літопис, Львівський літопис. Літописні записи велися в Густинському, Межигірському та інших монастирях.

У першій половині XVII ст. в Україні також набули розвитку такі літературні жанри, як ораторсько-проповідницька проза, мемуарна проза та поезія. Ораторсько-проповідницька проза включала твори з тлумаченням євангельських текстів і моралістичних повчань. Найвидатнішим проповідником був Кирило Транквіліон-Ставровецький (Зизаній), автор творів «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное» і «Перло багатоцінне». Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Робота з термінами і поняттями

Мемуари — автобіографічні записки у формі спогадів про події минулого їх очевидця або учасника.

Розповідь учителя

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла полемічна поезія. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступає проти окатоличення й полонізації православних українців. Засновником жанру епіграмної поезії, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став Герасим Смотрицький.

Робота з термінами і поняттями

Епіграма — коротка віршована характеристика предмета, побажання, дотеп тощо.

Розповідь учителя

Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також Дем'ян Наливайко, Павло і Степан Беринди, Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький (Зизаній) та інші.

Із розвитком книговидавання з'являються збірки віршованих творів для декламації, написаних для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, 1622 р. Касіян Сакович склав «Вірші на жалосний погреб...Петра Конашевича-Сагайдачного». Хоча твір написаний у зв'язку зі смертю гетьмана, за своїм загальним настроєм він життєстверджуючий — уславлює мужність і хоробрість воїнів, що захищають рідну землю від ворога.

Завдання

1) Наведіть факти, які свідчать про поступальний розвиток української літератури впродовж першої половини XVII ст.

2) Заповніть таблицю «Розвиток літератури першої половини XVII ст.».

Жанри	Представники	Основні здобутки та досягнення

3. Книговидання.

Коментоване читання відповідного пункту параграфа

Додатковий матеріал

Із розвитком культури зростав попит на книги, що сприяло розвитку книговидання. У першій половині XVII ст. активно діяла друкарня Львівського Успенського братства, яка була справжньою школою для цілої плеяди українських друкарів. Тут було видано граматику грецької і церковнослов'янської мов, збірки віршів, драматичних творів українською мовою.

Найбільшою в тогочасній Україні стала Києво-Печерська друкарня, заснована архімандритом лаври Єлисеєм Плетенецьким. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологійон». У Києві з'являються перші приватні друкарні, засновані міщанами Спиридоном Собоєм та Тимофієм Вербицьким. В Україні почали діяти також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати до замовника в інше місто.

Усього до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому роль друкарень не обмежувалася книговиданням. Вони були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, учених і високоосвічених людей.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Дидактична гра «Снігова куля»

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Упродовж першої половини XVII ст. на українських землях збільшилася кількість навчальних закладів, що сприяло зростанню кількості освічених людей.

Києво-Могилянський колегіум був новим навчальним закладом вищого типу, викладання в якому дорівнювало тогочасним університетам. Завдяки цьому Київ поступово перетворювався на культурний центр, значення якого виходило за межі України.

Наявність різних жанрів в українській літературі першої половини XVII ст. свідчила про її поступальний розвиток.

Здобутки українського книговидання сприяли розвитку культури та освіти українців, допомагали їм протистояти окатоличенню й полонізації.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати § 12 підручника.
- 2) Використовуючи додаткову літературу або ресурси Інтернету, підготуйте повідомлення за темою «Архітектура України першої половини XVII ст.».

Тема. Театр, музика, архітектура та образотворче мистецтво.

Мета: скласти уявлення про розвиток культури; ознайомити з основними пам'ятками і здобутками тієї доби; характеризувати розвиток театрального мистецтва на українських землях; визначати основні риси, притаманні українському музичному мистецтву; описувати видатні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва; називати діячів культури, найзначніші твори архітектури та образотворчого мистецтва; формувати в учнів інтерес до культурних надбань українського народу; виховувати шанобливе ставлення до пам'яток минулого, а також високі моральні якості на кращих зразках національної культури.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, атлас, зображення історичних пам'яток.

Основні поняття й терміни: декламація, містерія, інтермедія, вертеп, кант, «українське бароко», бастион.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Експрес-опитування

- 1) Скільки братських шкіл існувало в Україні на початку XVII ст.?
- 2) Скільки єзуїтських колегіумів існувало в Україні на середину XVII ст.?
- 3) Коли і як було утворено Києво-Могилянський колегіум?
- 4) Скільки тривав повний курс навчання в Києво-Могилянському колегіумі?
- 5) Хто є автором полемічного твору «Тренос»?

6) Що таке мемуари?

7) У якому літературному жанрі здобув визнання своєю творчістю Герасим Смотрицький?

8) Хто був засновником Києво-Печерської друкарні?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Актуалізація знань учнів

1) Якими були особливості розвитку архітектури й містобудування на українських землях у XVI ст.?

2) Назвіть тогочасні архітектурні пам'ятки.

3) Які жанри образотворчого мистецтва існували в Україні в XVI ст.?

4) Назвіть відомі вам пам'ятки образотворчого мистецтва цієї доби.

1. Театр.

Розповідь учителя

Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник шкільний театр. У слов'яно-греко-латинських школах учнів навчали складати й проголошувати вірші та промови. Учителі писали вірші у формі декламацій на світські й духовні теми, а учні виступали з ними в школах на різдвяні, великодні, зелені та інші свята, у церквах, під час урочистих зустрічей почесних гостей тощо. Виконавці декламували фрагменти твору, об'єднані спільною темою. Згодом декламувати твори стали у формі діалогу. У 30-х рр. XVI ст. у Львівській братській і Київській лаврській школах були започатковані шкільна драма і театр.

Робота з термінами і поняттями

Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.

Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови і призначений для сценічного виконання.

Розповідь учителя

Першою з відомих пам'яток української великодньої драми вважається надрукований 1631 р. твір учителя Львівської братської школи Іоанікія Волковича «Роздуми про муку Христа Спасителя нашого». Розвитку шкільного театру в

Києво-Могилянському колегіумі сприяли програми навчання у класах поезики та риторики. У листах і творах його викладачів є згадки про шкільні вистави, які виконувалися учнями колегіуму.

У першій половині XVII ст. з'явилися перші містерії — духовні драми на біблійні сюжети. Так, у цей час на Волині або Галичині було створено «Слово о збуренню (зруйнуванню) пекла». Містерії виконувалися на майданах міст і містечок мандрівними акторами у дні церковних свят. Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрувалися інтермедії. У цих комедійних сценках із побутового життя значне місце посідала імпровізація, тобто виконання без попередньої підготовки.

Робота з термінами і поняттями

Інтермедія — коротка сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами серйозної драми.

Вертеп — стародавній пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

Розповідь учителя

У XVII ст. в Україні значної популярності набув різдвяний ляльковий театр — вертеп. Вертепник мандрував зі спеціальною скринєю, розділеною на два поверхи, із бічними дверцятами, через які «заходили» ляльок. На верхньому поверсі розігрували сцени, пов'язані з Різдом, а на нижньому — казки, перекази, комедійні побутові сценки. Ляльок майстер випилював із дерева й розмальовував. Вертепник водив їх за допомогою дротиків, розмовляв і співав за них. Його помічники співали і грали на музичних інструментах. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Києво-Могилянського колегіуму, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й заробляли собі на прожиття.

2. Музика.

Розповідь учителя

Відображенням високого рівня духовної культури українського народу були досягнення в музичному мистецтві. У пісенній творчості, як і в попередні сторіччя, були поширені обрядові, ліричні, жартівливі, епічні, танцювальні пісні. В епічному жанрі виник ряд таких глибоко драматичних пісень про татарські набіги, як «За

річкою вогні горять». Своєрідними пісенними розповідями про найважливіші події стають історичні пісні. Так, про козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст. розповідається в пісні «Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Острияницю».

Великої майстерності досяг партесний (багатоголосий) спів без нот та музичного супроводу. Його стали використовувати у православних церквах, на противагу католицькій церковній службі, що супроводжувалася грою на органі. На зміну «знаменам» або «крюкам» для запису церковних наспівів прийшло нотне письмо. Співу по нотах навчали досвідчені музиканти й регенти церковних хорів.

Виникли нові жанри світської музики. На основі віршової поезії склалися канти — церковні й світські пісні для триголосого ансамблю або хору. Існували урочисто-вітальні, моралістично-повчальні, жартівливі, сатиричні та інші канти. Розвивалася також сольна пісня із супроводом. У цьому жанрі, на відміну від канту, відображалися внутрішній світ людини, її життя і ставлення до різних явищ у суспільстві. Розвиток жанру інструментальної музики пов'язаний із музичними цехами, які існували в деяких містах, на зразок ремісничих. Основною метою їх створення було задоволення побутових потреб населення в музиці — супровід до танців на народних гуляннях, гра на весіллях, хрестинах, похоронах тощо. Завдяки музичним цехам формувалася народна професійна музика. Тут створювалися зразки інструментальної музики, зароджувалися характерні склади ансамблів українських національних інструментів, удосконалювалася гра на багатьох інструментах.

Розвитку музичного мистецтва сприяли також козацькі військові музики. Вони грали під час походів, святкувань перемоги, військових і звичайних урочистостей. Серед інструментів найчастіше використовувалися сурми, труби, котли, кобзи, торбани. Козацькі музики виконували марші, танцювальну музику (гопак, козачок) і ліричні наспіви.

3. Архітектура.

Заслуховування кращих повідомлень

Розповідь учителя

Із початком XVII ст. в українській архітектурі дедалі виразніше застосовуються елементи європейського стилю бароко, які в районах Середнього

Подніпров'я поєднуються з місцевими традиціями. У результаті цього створюються умови для виникнення своєрідного архітектурного стилю, який називають українським бароко. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков проявлялися в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні його пропорції та заміни наметового верху на грушоподібну баню.

До видатних пам'яток архітектури першої половини XVII ст. належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в с. Радруж та церква Воздвиження у Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної мурованої архітектури є церква Миколи Притиська в Києві (1631 р.), собор Молчинського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622—1629 рр.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.) та інші.

У першій половині XVII ст. в Україні, як і раніше, будувалося багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їх зовнішній вигляд. Замість стінових замків стали споруджувати розкішні магнатські палаци, оточені бастіонами.

Робота з термінами і поняттями

Бастіон — система укріплень із фортечних мурів та веж на розі, оточена ровом, чотири- або п'ятикутної форми.

Розповідь учителя

Найцікавішими зразками поєднання в одне ціле палацу й бастіонних укріплень, збудованими в цей період, вважаються замки в Збаражі та Підгірцях. Нові риси з'являються також у містобудуванні. Будівничі Бродів, Станіслава, Полонного намагаються поєднати характерну для попередніх часів шахову сітку розташування вулиць із бастіонними укріпленнями.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади в Україні споруджуються католицькі храми. Так, 1610 р. в Києві на Подолі великий костьол збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу є костьол бернардинців у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До костьолю прилягають монастирські корпуси, що утворюють замкнуте подвір'я. Із появою єзуїтів у Львові пов'язане спорудження в

1610—1630 рр. костюлу Єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі збудовано в 1642— 1644 рр. львівський костюл Стрітєння. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова є каплиці Боїмів та Кампанів — родові усипальниці заможних купецьких сімей. їхні стіни мають багате архітектурне оздоблення, прикрашені різьбленими декоративними композиціями, виконаними у стилі бароко.

4. Образотворче мистецтво.

Розповідь учителя (супроводжується демонстрацією відповідних репродукцій творів мистецтв)

У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві триває поступальний розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Основними його видами залишаються настінні розписи та іконопис.

Майже повністю збереглися до наших днів розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в с. Потеличі. У розписах помітне своєрідне поєднання традиційних прийомів із новими реалістичними рисами. На думку дослідників, «страсний» цикл потелицьких розписів (зображення мук Христа) ніби перегукується з ідеями «Протестації» Іова Борецького, де він описує муки та страждання українського народу й закликає його до стійкості в боротьбі. До цього часу збереглися розписи Воздвиженської церкви у Дрогобичі. їхньою особливістю є поєднання біблійних сюжетів та декоративних орнаментів із місцевих квітів — барвінку, волошок, ромен тощо.

У цей період удосконалюється техніка різьблення на камені та деревині. В орнаментах переважають рослинні мотиви. При цьому зображення рослин має певний зміст. Так, поширені в орнаментах зображення виноградної лози і грон у християнстві відомі як символ віри. У другій чверті XVII ст. рослинні орнаменти в пам'ятному різьбленні починають поступатися місцем різним маскам, емблемам тощо.

Пам'ятками портретного різьблення того часу є надгробкові портрети. їх композиція ускладнилася, поглибилося намагання передати риси характеру портретованого. Таким є поколінний надгробок київського воєводи Адама Кисіля,

установлений у його родовій церкві-усипальниці в с. Низкиничі на Волині. У повний зріст, у рицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолкевських на їх надгробку в костьолі в Жовкві.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням його світського жанру. Перші цілком світські гравюри з'явилися 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний потреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного», написаних К. Саковичем. Серед них зображення гетьмана на коні та гравюра «Здобуття Кафи». В «Учительному євангелії» (1637 р.) вміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян. Видатним гравером був майстер Ілія, який від 1636 р. працював у Києві. Його найкращими роботами вважаються гравюри до «Требника» Петра Могили й «Печерського патерика».

В українському живописі провідне місце займає жанр портрету. Пам'яток портретного живопису Наддніпрянщини цього часу майже не збереглося. Створити уявлення про його розвиток у першій половині XVII ст. дозволяють портрети майстрів львівської школи. Пензлю Миколи Петраховича приписують портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, що вважається найпривабливішим жіночим образом тогочасного українського живопису. Відомий живописець Федір Сенькович є автором портретів представників українських кіл, а також портретів польської знаті — львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Томаса Замойського. Прикметною рисою цих та інших українських портретів цього періоду є прагнення поряд із зовнішніми рисами передати особливості характеру і внутрішнього світу персонажа.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Бесіда за запитаннями

- 1) Які жанри театрального мистецтва розвивалися в першій половині XVII ст.?
- 2) Де й коли в Україні були започатковані шкільні драма і театр?
- 3) Що таке інтермедія?
- 4) Які музичні жанри розвивалися в тогочасній Україні?
- 5) Що таке партесний спів?
- 6) У чому проявлялися барокові риси в українській архітектурі?

7) Які нові види оборонних укріплень з'явилися в цей час?

8) Назвіть основні жанри українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст.

9) Які пам'ятки української архітектури першої половини XVII ст. вам відомі?

10) Якими були основні здобутки тогочасного образотворчого мистецтва України?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

В українському театральному мистецтві першої половини XVII ст. розвивалися жанри декламації, драми, містерії, інтермедії, лялькового театру-вертепу.

У музиці набули розвитку жанри партесного (багатоголосого) співу, канту, сольної пісні із супроводом, інструментальної музики. В архітектурі був започаткований стиль українського бароко. Новим типом оборонних споруд, замість фортець і замків, стали палаци з бастіонними укріпленнями.

В українському образотворчому мистецтві першої половини XVII ст. розвиваються жанри настінного розпису, іконопису, різьблення, графіки та портрету.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1) Опрацювати § 13 підручника. Повторити матеріал попередніх параграфів теми, що вивчалася.

2) Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст., які є у його експозиції.

Тема. Культура українських земель кінця XVII — першої половини XVIII ст..

Мета: визначити особливості розвитку української культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.; дізнатися про основні здобутки української культури цієї доби; з'ясувати долі видатних представників української культури;

удосконалювати набуті знання й уміння; формувати естетичні уявлення учнів і почуття гордості культурними досягненнями у складних умовах.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, атлас, зображення історичних пам'яток.

Основні поняття й терміни: «українське бароко».

Основні дати: 1701 р. — указ Петра I про надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії; 1721 р. — установа контролю Синоду над українськими друкарнями. Заборона друкувати книжки українською мовою.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Дидактична гра «Снігова куля»

Заслуховування кращих повідомлень про наказного гетьмана П. Полуботка

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ*

Актуалізація знань учнів

- 1) Які основні риси української культури попередньої доби?
- 2) Назвіть головні здобутки української культури XVII ст.

* Опрацювання нового матеріалу супроводжується демонстрацією відповідного ілюстративного матеріалу.

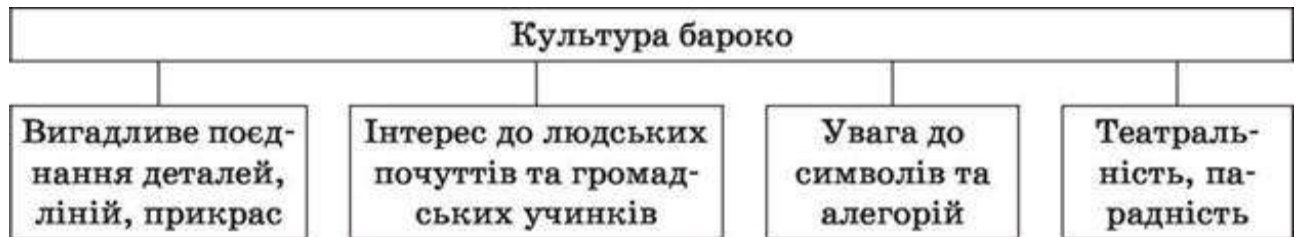
1. Особливості розвитку культури.

Розповідь учителя

Українська культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. розвивалася у суперечливих умовах. Так, з одного боку, створення власної держави, підтримка культури гетьманами, загальне національне піднесення сприяли розвитку української культури, з іншого — її розвиток гальмувався заходами царської влади, поступовим занепадом держави, вилученням представників української культури з українського середовища і використання їх для формування російської культури й управлінської еліти. У 20-ті рр. XVIII ст. прокотилася і перша хвиля русифікації України. Проте у цей період ще переважали позитивні тенденції, що зумовили розквіт української культури.

Культура цього періоду ґрунтувалася на двох основах: попередньому розвитку української культури та впливу західноєвропейського бароко.

Особливості культури бароко

На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підставу ученим мистецтвознавцям стверджувати про існування «українського (козацького) бароко». Крім того, культура цього періоду почала швидко набувати світських рис.

На характер культури цього періоду мали вплив і зміни в соціальній структурі українського населення. Основну частину культурно розвинутого населення складали вже не шляхтичі й духівництво, а козаки, козацька старшина, міщани. Це призводило до розширення бази, на якій розвивалася українська культура.

Завдання

Заповніть таблицю «Особливості розвитку культури українських земель наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.».

Фактори (чинники), що сприяли розвитку культури	Фактори (чинники), що негативно впливали на розвиток культури

2. Освіта і друкарство. Києво-Могилянська академія.

Розповідь учителя

На кінець XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянського колегіуму. Вони навчали читати, писати, рахувати, співати. Поширеним було й домашнє навчання.

Саме тоді на Гетьманщині виникла й набула поширення форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях, де виконували різні доручення й водночас навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів. В архівах збереглися навіть своєрідні рукописні посібники для таких учнів. В Україні характерною була професійна підготовка підлітків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку здобували й козацькі діти при січовій школі на Запорозжжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Виникали нові колегіуми, які були середніми начальними закладами: Чернігівський (1700 р.), Харківський (1727 р.), Переяславський (1738 р.). Останній цілеспрямовано займався підготовкою духівництва для православних парафій Правобережжя. Значним освітнім центром став Харківський колегіум. У ньому навчалось 800 учнів. Крім традиційних предметів, тут вивчалися також інженерна справа, артилерія і геодезія.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піїтику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

На Правобережжі й західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та ін.

Вища освіта на українських землях була представлена Києво-Могилянським колегіумом (1632 р.) та Львівським університетом (1661р.).

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. Після тривалих клопотань 1694 р. колегіум одержав царську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I від 1701 р. він був перетворений на академію як вищий навчальний заклад. Тут готували викладачів, учених, письменників, політичних діячів України, Росії, Білорусії,

балканських народів. У 1709 р. в академії навчалось близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років їх кількість скоротилася до 165.

Цікаво знати

В академію, як і раніше, приймали дітей усіх станів, хоча там навчалися переважно діти старшини, духівництва, заможних козаків і міщан, і лише зрідка селян. Вісім класів академії передбачали навчання студентів протягом 12 років. Як і в європейських навчальних закладах, викладання філософії, піїтики, риторики, богослов'я велось латинською мовою. Різноманітні методи навчання латини давали як гарні знання власне мови, так і змогу опанувати надбання світових досягнень науки і культури. На початку XVIII ст. в академії здійснювалося викладання й українською мовою. Викладачі академії створювали й удосконалювали курси лекцій, готували підручники.

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. Найбільш значною друкарнею в Україні з 13 існуючих була Києво-Печерська. Серед виданих нею книг відома, зокрема, «Іфіка ієрополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки. Видавалися також релігійні трактати, букварі та інші книги.

На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня. Вона видавала букварі та інші книжки великими тиражами. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська й Унівська друкарні.

Прикметною рисою книгодрукування, попри заборони Синоду російської православної церкви, стало зростання друку світської літератури. А запроваджений за Петра I гражданський шрифт зробив книги більш доступними для широкого кола читачів.

3. Розвиток природничих наук.

I ВАРІАНТ

Самостійна робота за підручником

II ВАРІАНТ

Розповідь учителя

У XVII—XVIII ст. на українських землях, як і в інших країнах Європи, починає швидко розвиватися наука. Особливістю науки в Україні було те, що, на відміну від Європи, де вона долала сильний опір церкви, тут її представниками у своїй більшості були церковні діячі, іноді вищі ієрархи. Так, Феофан Прокопович навіть виголосив перед студентами і викладачами Києво-Могилянської академії спеціальну промову «Про заслуги і користь фізики».

Тому видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Так, І. Галятовський намагався розкрити причини таких природних явищ, як сонячне та місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо. Є. Славинецький здійснив переклад слов'янською мовою посібника з астрономії Везалія «Космографія», яку вивчали в медичних колегіумах. У 1707—1708 рр. Ф.Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та геометрії для Києво-Могилянської академії.

У XVIII ст. набувають поширення медичні знання. З'явилась низка лікарів-українців, які отримали вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький, Н. Максимович, І. Руцький, О. Шумлянський, М. Тереховський, І. Данилевський та ін. У 1707 р. в Лубнах відкрилася перша в Україні польова аптека.

4. Розвиток літератури.

Розповідь учителя

Від другої половини XVII ст. почався період піднесення літературної творчості. Для літератури цього періоду характерними були такі риси:

- зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом;
- мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості;
- усе виразніше проявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми і способи художньо-словесного зображення;
- головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури.

Друга половина XVII ст. — це період розквіту української літератури стилю бароко. Письменники цього стилю прагнули у своїх творах показати трагедію,

напругу, схвилювати, занепокоїти читача, звідси — пристрась до перебільшення, дива тощо.

Найбільш яскраво барокові риси проявляються у поезії. Поетичні твори цієї доби різноманітні: він громадсько-політичних до ліричних.

Громадсько-політична поезія цього періоду пов'язана з Національно-визвольної війною під проводом Б. Хмельницького та Руїною. У цих творах змальовуються історичні події, подається їх аналіз, висловлюються різноманітні точки зору. Відомі такі твори: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому от народа малоросійського», «Чигирин» тощо.

Творцями релігійно-філософської поезії були представники духівництва — Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович та ін. У творах також порушують морально-етичні проблеми. У поезії цього напрямку найбільше проявляється стиль бароко — символіка, алегорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) на релігійну тематику уклав І. Максимович «Богородице Діво».

У руслі бароко розвивалася і панегірична поезія. Найвідомішими її представниками були І. Величковський, Л. Баранович та ін. У ній широко використовувалися каламбури, вишукані фігури й алегорії, запозичення з античної літератури, ускладнені композиційні прийоми та витончені рими.

Цікаво знати

Приклади віршів у стилі бароко І. Величковського

1) Механічне пересування з рядка в рядок, із місця на місце вишуканих, урочисто-вагомих слів.

Яко ниву рясно плоди украшають,
Тако дьву красно роди ублажати.
Ниву рясно плоди украшають яко,
Дьву красно роди ублажают тако.
Рясно плоди украшают яко ниву
Красно роди ублажают тако дьву.

2) Поєднання поважного і величного із земним та жартівливим.

... Бо нам Марія, Діва Пречиста,
в убогій шопі зродила Христа,
котрому хоч у біді
грає Грицько на дуді: гу, гу, гу, гу, гу, гу!

3) Вірші-«раки», рядки яких можна читати в обидва боки.

*Анна пита ми, я мати панна,
Анна дар и мні сінь мира данна.
Анна ми мати и та ми манна.*

4) Вплітання у вірш імені автора, яке виділялося великими літерами.

І О смеркне ПАМ'ятай і На суд будь чуткий:
ВЕЛЬМИ Час біжить сКОро, В бігу Своім прудКИЙ.

Розповідь учителя

Великою популярністю користувалися епіграми. Серед найкращих епіграфістів були Л. Баранович, І. Величковський, Д. Братковський, К. Зіновіїв. В епіграмах часто перепліталися релігійно-філософські та побутові сюжети.

Найкращі вірші ліричної поезії написані С. Климковським, І. Бачинським, Д. Левицьким, І. Мазепою, Л. Барановичем. Жанрово ця поезія дуже різноманітна — це і опис соціально-побутових явищ, і опис природи, і любовні елегії. Вона сповнена народними образами та символами. Любовна поезія тісно пов'язана з піснею.

Значного поширення і популярності набула сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші К. Зіновієва (370 віршів) та І. Некрашевича («Ярмарок», «Сповідь»). У них відтворювалися колоритні побутові сцени, висміювалися вади суспільства, прославлялася чесна праця хлібороба і ремісника.

Серед прозової літератури найбільше значення залишається за полемічною богословською. Серед найвидатніших полемічних творів можа виділити «Фундаменти», «Бесіда» І. Галятовського, «Новаміра старої віри» Л. Барановича, «Навіти» анонімного автора.

До богословською літератури належать і проповіді. Їх автори використовують багато художніх прийомів, вдаються до порівняння, алегорій, метафор тощо. У своїх проповідях вони викривають вади суспільства, засуджують аморальні вчинки, дають

настанови щодо правильного життя. Так, вони схвалювали вірність православ'ю, прагнення до миру, злагоди та спокою, засуджували заздрість, підступність, зрадливість, лицемірство, невдячність, жадобу, моральну розпусту. Наставником письменників-проповідників був І. Гізель.

Найвизначнішими його творами були «В істинній вірі», «Мир з богом людині». Теоретиком проповідницької майстерності був І. Галятовський, автор «Науки, або способу звоження казання». Великі збірки проповідей «Огород Марії Богородиці», «Вінець Христов» видав А. Радивилівський. Також збірки проповідей видав і Л. Баранович — «Меч духовний» і «Труби словес проповідних». Крім того, проповідями уславилися Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович та ін.

У цей період продовжує розвиватися й агіографічний жанр (опис житій святих). Переробляються житія популярних святих, виникають оригінальні бароковські переробки житій князів, використовуються давні легенди «Києво-Печерського патерика». Найвидатнішою пам'яткою цього жанру є чотиритомна збірка житій святих Д. Туптала.

Від середини XVII ст. у літературі набув поширення жанр езопівської байки. Її вивчали в школах, розповсюджували у рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли формуванню нової української літератури.

Великий пласт літературного доробку складає історична література. Серед неї слід виділити «Синопис» — короткий нарис історії України та Московської держави від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. Твір користувався великою популярністю і майже століття був офіційним підручником. Щодо авторства твору точиться дискусія: одні приписують його І. Гізелю, інші — економу Києво-Печерського монастиря П. Кохановському.

У XVIII ст. в українському суспільстві існував великий інтерес до подій Національно-визвольної війни. У 1702 р. з'явився перший такий твір — «Літопис Самовидця», створений одним із діячів часів Руїни Р. Ракушкою-Романовським. Цей «літопис» поширювався у списках. Його переписувачі подовжили опис подій від 1702 до 1734 р. Найпопулярнішими творами стали праці С. Величка і Г. Граб'янки.

У XIX ст. їх твори назвали літописами, хоча насправді це були типові історичні твори XVIII ст., написані в барочному стилі.

Постать в історії

Самійло Величко (р. н. невідомий — 1729) здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі. Був канцеляристом Генеральної військової канцелярії. Наприкінці 1708 р. під час репресій Петра I проти прибічників І. Мазепи потрапив до в'язниці. Після звільнення в 1715 р. Величко оселився у с. Жуки під Полтавою.

Свій твір С. Величко написав між 1715 і початком 1720-х рр. Перший том має назву «Сказання про козацьку війну з поляками», а два наступні — «Повість літописна про малоросійські та частково інші події».

С. Величко докладно описав події української історії від 1648 до 1700 р. Він наголошував на справедливості Національно-визвольної війни. Величко гостро засуджував чвари і міжусобиці, що мали місце в роки Руїни. Він позитивно оцінив прийняття Україною царської протекції у 1654 р. Водночас Величко був проти наступу царизму на українську автономію. Відстоював привілейоване становище козацького стану.

Григорій Граб'янка (р. н. невідомий — помер близько 1737 р.) теж навчався у Києво-Могилянському колегіумі. Із 1686 р. став служити в козацькому війську. Перебуваючи у чині гадяцького полкового судді, Граб'янка в 1723 р. разом із П. Полуботком був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Звільнився у 1725р. У 1730 р. став Гадяцьким полковником, брав участь у багатьох воєнних походах.

У 1710 р. Граб'янка написав твір «Дійствія презільної брані» («Події визначної війни»), у якому основну увагу приділив висвітленню подій Національно-визвольної війни. Твір мав велику популярність серед козацької старшини і поширювався у рукописних списках. Як і Величко, Граб'янка стверджував про винятковість козацького стану і доводив історичність права на власну державність. Засуджував найбільш грубі прояви антиукраїнської політики царизму.

Завдання

Схарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Відповідь подайте у вигляді схеми.

5. Архітектура.

I ВАРІАНТ

Коментоване читання відповідного параграфа

II ВАРІАНТ

Розповідь учителя

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, події Руїни, народні повстання, війни Росії, Речі Посполитої з турками, татарами, шведами зумовили бурхливий розвиток фортифікаційного будівництва на українських землях. Не було такого міста, містечка, яке б не мало оборонних споруд із валів, ровів, дерев'яних або кам'яних стін, ланцюгових мостів, башт. Розвиток артилерії зумовив зміни у фортифікації. Домінуючими стають укріплення бастіонного типу, які зводяться навіть навколо старих фортець і замків у Кам'янці-Подільському, Хотині, Львові, Ужгороді тощо. Найбільш сучасними були укріплення Чигирин, Умані, Переяслава, Києва, Чернігова, Стародуба, Полтави, Харкова та інших міст. Для захисту від татар було збудовано 285-кілометрову Українську лінію з редутами та фортецями. Наймогутнішою стала Печерська фортеця, зведена на початку XVIII ст. за наказом Петра I.

Відбулися зміни і в містобудуванні. У містобудуванні з'явилися тенденції формування центрів міст, особливо полкового значення. У центральних частинах розміщувалися військові канцелярії, магістрати, ратуші, храми, навчальні заклади, ринки, господарські та виробничі будівлі. Упорядкованістю та плануванням відзначалися нові міста на Слобожанщині, гетьманські столиці Чигирин, Батурин. Проте міста України вирізнялися різноманітністю планування (лінійне, прямокутне, кільцеве, гніздове, змішане), яке обов'язково узгоджувалося з навколишнім ландшафтом.

Із другої половини XVII ст. нове піднесення переживає монументальне будівництво. Воно розвивалося на міцному ґрунті багатовікової вітчизняної культури й увібрало кращі досягнення європейського мистецтва, у якому утвердився новий напрям бароко. На українському ґрунті його поширення відбувалося двома напрямками: українізація західноєвропейського бароко і надання барокового

вигляду українській архітектурній традиції. Як наслідок, мистецтвознавці говорять про існування «українського (козацького) бароко», що має свої специфічні риси.

Для архітектури бароко були характерні риси урочистої піднесеності, грандіозності, схильності до напружених, рухливих композицій, декоративної насиченості та вибагливості. Указані риси забезпечувалися певними архітектурними прийомами — протиставленням великих і малих форм, світла і тіні, поєднанням контрастних матеріалів, фактур і кольорів, набуттям архітектурним декором скульптурної виразності.

У розвитку бароко на українських землях можна виділити три етапи: ранній (друга половина XVII — початок XVIII ст.); зрілий (20—50-ті рр. XVIII ст.); пізній (друга половина XVIII ст.).

На першому етапі архітектура бароко в першу чергу вплинула на оздоблення старовинних храмів, які, зберігаючи попередню структуру, отримали новий декор — вибагливі декоративні фронтони, обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподібні бані, ступінчасті дахи. Після реконструкції барочний вигляд набули Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. У такому бароковому вигляді ці храми існують і сьогодні.

Більшість барокових споруд в Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи або його коштом.

До найкращих барочних ансамблів культового призначення належать Миколаївський собор у Ніжині (1668), Троїцький собор Густинського монастиря (1671), Спасо-Преображенський собор в Ізюмі (1684), Преображенський собор Мгарського монастиря під Лубнами (1684, архітектори І. Баптист і М. Томашевський), Покровська церква в Харкові (1689), Здвиженський собор у Полтаві (1689—1692), Троїцький собор у Чернігові (1679—1695, архітектор І. Баптист), Всесвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1696—1698), собори Братського та Миколаївського монастирів у Києві (90-ті рр. XVII ст., архітектор Й. Старцев), Юр'ївський собор

Видубицького монастиря в Києві (1696—1701), церква Катерини в Чернігові (1716), Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1734), костюл домініканців у Львові (1745—1749, архітектори М. Урбанік, Я. Де-Вітт) та інші. До цього переліку можна віднести дзвіницю Софії Київської.

Крім церковного будівництва, розгортається і світське кам'яне будівництво. Споруджуються трапезні, колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд слід відзначити корпус Київської академії, келії Києво-Печерської лаври, Троїцького і Свецького монастирів Чернігова, будинок Кочубея в Батурині, кам'яниця Лизогуба в Седневі, покова канцелярія в Чернігові тощо.

Проте основним матеріалом залишається дерево. До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів цієї доби, особливо у Прикарпатті, Буковині та Закарпатті.

6. Мистецтво.

Розповідь учителя

Україна завжди була багата на художні таланти. За підрахунками вчених, у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. працювало декілька сот митців, імена або твори яких збереглися. Це були іконописці, майстри портретного, історично-батального, пейзажного і побутового живопису.

Від другої половини XVII ст. український живопис досить швидко відходить від церковних канонів, у ньому починає переважати зображення реальних людей, подій. Збагачувалися і художні засоби митців — барвистість і мальовничість композицій посилювалася перспективністю зображення, об'ємністю форм, світловими і колористичними ефектами. Домінуючим у їх творчості був вплив мистецького стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво проявлялися також і народні традиції. Особливо реалістично відтворено образи людей із народу, краєвиди в оздобленні церкви Св. Юра в Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів у Сихові, Берегометі, Колодному і Новоселищі в Закарпатті. У Софії Київській створені нові розписи з використанням сюжетів, що показували боротьбу з татарами та поляками. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври була створена ціла портретна

галерея української знаті цієї доби. У той же час київські майстри намагалися максимально зберегти старовинні мозаїчні та фрескові композиції.

Творчість народних майстрів яскраво відбилася в картинах «Страшного Суду». Визначним явищем стало звертання до образів козака-бандуриста — захисника Батьківщини («Козак Мамай»), а також селянина-повстанця, борця проти соціального і національного поневолення.

На замовлення магнатів монументальні розписи створювалися в палатах та замках, костьолах, де часто працювали і зарубіжні майстри. Такими розписами прикрашені палац Конєцпольського у Підгір'ях, палац Собеського у Жовкві, костюл монастиря єзуїтів у Львові. Серед українських монументальних живописців того часу найбільш знаменитим був Ю. Семигиновський, який отримав художню освіту в Римі й багато працював у Польщі.

Продовжував залишатися іконопис. На іконах поряд із біблійними персонажами стали зображувати реальних персонажів — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан на тлі реальних інтер'єрів тієї доби. Так, на одній із найвідоміших лівобережних ікон другої половини XVII ст. — «Здвиження Хреста» — зображені не лише церковні діячі, а й міщани, козаки, студенти, селяни в невимушених життєвих позах. На іншій відомих іконах «Запорозької покрови» зображені запорожці, військові клейноди, геральдика, зброя тощо.

Цікавим явищем українського малярського бароко стала діяльність художнього осередку в Жовкві наприкінці XVII — у XVIII ст. Церковній малярській традиції жовківських майстрів притаманні героїзація й ідеалізація людини, умовність зображуваного, ефектна видовищність композиції. Серед представників Жовківської школи виділяються І. Руткович (1667—1707) та Й. Кондзелевич (1667—1740).

Так, І. Руткович традиційні сюжети іконостасів подавав як напівсвітські картини з тонким колористичним вирішенням та реалістичним відтворенням людських образів. Найбільш відомими його творами є іконостаси храмів у Жовкві, Волі-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Скваряві-Новій. Й. Кондзелевич віддавав перевагу складним монументальним композиціям, у яких знаходили відображення

події реального життя українського народу. Найбільш відомі його роботи створені для Скита Минявського (тепер експонується у Львівському національному музеї), Білостоцького та Загородського монастирів.

До плеяди жовківських митців належать також Ю. Шиманович, М. Альтамонте, В. Петрович. Їхня спадщина представлена не лише творами сакрального малярства, а й світськими портретами, батальними картинами. Жовківський малярський осередок був вершиною українського барокового малярства, розвинув традиції релігійного монументального живопису, підніс національні традиції художнього мистецтва на вищий, якісно новий рівень.

На західноукраїнських землях у галузі іконопису працювали І. Бродлакович, Ясько з Вишні, І. Маляр та С. Вишенський. Живописні роботи у львівській церкві Св. Юра очолював вихованець віденської школи Л. Волинський.

У цей період набув розвитку український портретний живопис, особливо популярний у середовищі шляхти і козацької старшини.

Портрет як жанр світського мистецтва мав національну особливість. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б. Хмельницького і відомих козацьких старшин. Цікавим є факт, що жодного портретного зображення І. Мазепи не збереглося. За наказом царя вони всі були знищені. Західноукраїнські митці малювали львівських братчиків у представницьких позах із жезлом або гербами. Світські барокові портрети надзвичайно пишно декоровані, дуже часто постаті зображуваних на них людей виписані в суцільне сяйво кольорового мережива, різні орнаментальні елементи, виразно підкреслюють майнове та соціальне походження образу. Розквіт портретного живопису припадає вже на другу половину XVIII ст. Великої популярності за тих часів мав ктиторський портрет — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла у цей період графіка, тематичні твори якої у численних відбитках поширювалися в Україні, Росії, Польщі, Литві. Розвиток графіки був тісно пов'язаний із друкарством. Книжкові ілюстрації оформлювалися як гравюри на дереві чи металі. Серед визначних художників-графіків того часу

можна відзначити О. та Л. Тарасовичів, Д. Галятовського, І. Реклинського, Д. Сенкевича, Н. Зубрицького та ін. Це були майстри дуже високого рівня, які уславилися не тільки на батьківщині, а і за кордоном.

Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва того часу відіграли брати Тарасовичі. Олександр створив портретну галерею визначних діячів України, Леонтій виконав цикл ілюстрацій до «Києво-Печерського патерика» та «Нового заповіту».

Визначним майстром графіки був І. Мирський. Він ілюстрував твори найвидатніших письменників того часу — Барановського, Яворського та ін. Його гравюри складні й вигадливі. Рослинні орнаменти органічно поєднуються з античними сюжетами та реалістичними зображеннями. Цікавим типом графічного мистецтва стеші великі афіші — оголошення про диспути в Києво-Могилянському колегіумі (академії), виконані Мирським. Відзначався митець і ще в одному різновиді графіки — виготовленні тез, серед яких найбільш знаменитою є теза на честь префекта Києво-Могилянської академії Прокопія Калачинського. Патріотичним змістом пройнята гравюра Мирського «Теза Обідовського», на якій зображені епізоди Кримських походів та велична панорама Києва з архітектурними ансамблями Лаври, Софії, Подолу.

У другій половині XVII ст. високого розвитку досягло декоративне й ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву, яким оздоблювали одвірки, двері, стовпи, сволоки в громадських будівлях і житлах заможних людей. Різьбленням геометричного або рослинного орнаменту прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози, ярма тощо.

З усіх видів народної художньої творчості чи не найпоширенішим в Україні були ткацтво та вишивка, пов'язані з художнім прикрашанням побуту, одягу, житла. Відомості про високо розвинуте виробництво тканин, килимів, вишивок («гаптів»), тканих поясів та інших предметів українського вбрання містяться в багатьох джерелах. Ці види народної творчості були поширені на території України як домашнє виробництво, а згодом як ремесло.

Робота з документом

Німецький дворянин Ульріх фон Вердум про одяг і зовнішній вигляд українців (70-ті рр. XVII ст.)

На Русі чоловіки й жінки по селах носять коричневі опанчі із сукна, яке самі тчуть. Шляхта й купці носять блакитні. Козацькі селяни, як і татари, улітку носять блакитні. Козацькі селяни, як і татари, улітку носять опанчі з білого сукна, а взимку — із баранячих шкур. Вони сягають від шиї аж до п'ят; вишиті на плечах ремінцями з червоної, жовтої і коричневої шкіри, опанчі виглядають — дуже гарно. Така опанча в них називається кожухом, і дехто гадає, що від цього слова походить назва козаків. Узимку така опанча становить весь одяг козачки. Улітку ходять у самій сорочці. У селянок вона з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат — із гаптованої китайки... Верхня частина таких сорочок біля шиї й пояса зібрана складками, наче каптан, і гарно облямована кольоровою бавовною. При цьому понад стегнами вони оперезуються червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору поясом, і з ним виглядають цілком непогано. Щодо оздоблення голови, то тут вони відзначаються великою зграбністю. Улітку прикрашають її свіжими квітами й зеленими вінками, узимку мусять замість них одягати воскові віночки. Носять також багато перстнів на пальцях, у вухах дуже великі сережки, а на шиї — прикраси з кришталю, скла, міді, бронзи — залежно від фантазії і заможності... На селі чоловіки й жінки взимку і влітку носять чоботи, міщанки ж улітку носять також черевики.

Запитання до документа

- 1) Про які види народної творчості згадує Ульріх фон Вердум?
- 2) Пригадайте матеріал зі всесвітньої історії і порівняйте одяг українця і європейця.

Розповідь учителя

Канони православної церкви, що забороняли відтворення зображень у вигляді статуй, досить довго стримували розвиток скульптури. Натомість поширювалося декоративне ліплення, яким прикрашали фронтони і портали, віконні та двірні отвори, вкривали стіни. Найбільш відомими є оздоблення Миколаївського та Братського соборів у Києві, софіївської дзвіниці, лаврської дзвіниці на Дальніх печерах, церкви в Сорочинцах. Кращий зразок оздоблення керамікою представлений

головною брамою Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. Для оздоблення також використовувалося дерев'яне різьблення.

Становлення скульптурної творчості вже у XVIII ст. пов'язане передусім із розвитком металопластики. Народні умільці виготовляли з міді ковані статуї, якими прикрашали громадські та культові споруди. Будинок ратуші на Подолі в Києві прикрашала статуя богині правосуддя Феміди, Михайлівський Золотоверхий собор — архангел Михаїл.

7. Музика і театр.

Розповідь учителя

У цей період завершується формування основних рис народної музики, що існують і до сьогодні. Народні думи й історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталюється народна інструментальна музика, що супроводжує всі свята — трієсті музики. Свою назву вони отримали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за функції, які виконували музиканти: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — кант (псалма) набув національних рис щодо поезики та змісту музики. У ньому посилюються світські мотиви. Мелодика кантів служила джерелом і для культової музики того часу. Авторами кантів були визначні культурні діячі тієї доби Л. Баранович, Д. Туптало та ін.

Продовжив розвиток хоровий спів. Найбільш поширеним став партерний концерт — своєрідний прояв українського бароко в музиці. Спів відбувався без інструментального супроводу. Він набув професійних рис. Виступи колективів відбувалися в панських палацах та церквах. Відомі імена таких визначних співців того часу, як К. Коновський, Й. Загвойський, О. Лешковський та ін.

У професіоналізації музичного мистецтва значну роль відіграла фахова освіта. Музичну освіту можна було отримати у Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістратах, духовних семінаріях, оркестрах. Існувала і спеціальна музична школа, відкрита 1738 р. у Глухові. Почалося і наукове узагальнення знань про музику. Вийшло кілька фундаментальних праць, зокрема, робота М. Дилецького «Грамматика музикальна», що узагальнювала практику

партерного співу і композиції, визначала основні засади конвертування. Із 1700 р. у Львові почали видавати нотні записи — ірмологіони.

Беручи до уваги зростаюче значення професійної музики, ще Б. Хмельницький у 1652 р. видав універсал про створення цеху музики. Згодом цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові та інших містах. Цеховики обслуговували урочисті церемонії, брали участь у воєнних походах, виступали під час розваг у великих маєтках.

Продовжувало розвиватися й театральне мистецтво. Найбільш популярним, як і раніше, був вертеп. Вертепні вистави дуже урізноманітнилися — нових персонажів брали з казок, легенд, переказів. Значно розширилася народно-побутова частина вертепного дійства.

Шкільний театр та шкільна драма найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де написання та розігрування драм було обов'язковою складовою навчального процесу. Дійства шкільного театру розподілялися на різдвяні та великодні. Найпопулярнішими драмами були «Комедія на день Рождества Христова» Д. Туптала та «Слово про збурення пекла». Шкільна драма поступово ускладнювалася, виникали її різноманітні форми — драма-міраклъ, повчальні драми (драми-мораліте), історичні драми тощо. Під час вистав використовувалися декорації, бутафорії, сценічні ефекти.

Разом із драмами поступово розвивалася й інтермедія — невелика драматична п'єса комедійного характеру, яку виконували між актами драми. Завдяки їй у театр приходили українська мова й пісня.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Експрес-опитування

- 1) Які чинники впливали на розвиток української культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.?
- 2) Із яких закладів складалася система освіти в українських землях?
- 3) Які форми навчання були поширені?
- 4) Як було організовано навчання у Києво-Могилянській академії?

5) Що свідчило про розвиток друкарства на українських землях? Назвіть головні центри книгодрукування в Україні.

6) Які жанри характеризують розвиток української поезії?

7) Визначте риси богословської літератури цього часу.

8) Яка тематика переважала в історичній прозі, літописанні?

9) Яка мистецька школа домінувала в українському мистецтві кінця XVII — першої половини XVIII ст.?

10) Назвіть імена видатних українських художників тієї доби.

11) Які основні риси мистецтва бароко? Назвіть основні архітектурні пам'ятки у стилі бароко.

12) Визначте основні риси містобудування тієї доби.

13) У яких формах розвивалася скульптура на українських землях?

14) Які жанри музичного й театрального мистецтва мали поширення наприкінці XVII — на початку XVIII ст.?

Творчі запитання

1) Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. на території Лівобережної Гетьманщини був високий рівень освіченості населення, більша частина дорослого населення була письменною. Чим це було зумовлено?

2) Чим був зумовлений розвиток портретного живопису? Які риси портрету притаманні цій добі?

3) Чому в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. в Україні швидко розвивалося оборонне будівництво?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Друга половина XVII — перша половина XVIII ст. — це час небувалого розквіту української культури, коли творчий потенціал митців спирався на підтримку Української держави. Особливо це проявилось в освіті, архітектурі та мистецтві. В українській культурі цього періоду були тісно пов'язані національні традиції і західноєвропейські впливи, що призвело до появи такого явища, як «українське (козацьке) бароко». Проте перебування Української козацької держави у складі Росії, що перетворювалася на імперію, стало негативно впливати на

українську культуру: заборони, вилучення провідних діячів на службу імперії, нищення національних ознак.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1) Опрацювати § 28 підручника.

2) Скласти опис однієї з пам'яток культури України другої половини кінця XVII — першої половини XVIII ст.

3) Скласти кросворд із 12 слів.

Текст для читання

Культурний вплив України на Москву в XVII — першій половині XVIII ст.

...Культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку завше була значно вищею од культури московської. ...Тому немає нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. ...Ще в XIV і XV віках на Москві було вже немало вкраїнців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 року, з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру. ...1664-го прибув до Москви українець Семен Полоцький (1629—1680), покликаний туди вчити царевичів Олексія і Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. Це була людина високої освіти, вже освіти західної; він мав великий вплив на Москві і в державному житті і в літературі. ... А потім і потягли на Москву наші земляки і «за ласощі та за прихоті мирські» понесли туди свої сили та знання. Степан Яворський (1658—1722), Димитрій Ростовський (в миру Данило Туптало, 1651—1709) багато зробили на Москві, а Феофан Прокопович (1681—1736) мав величезний вплив і на московську науку, і на нову московську літературу.

На Москві була сила роботи і українці стали там бажаними людьми. Коли патріарх Никон розпочав перевіряти церковні книжки, то до діла цього він покликав українців. Никон поважав українців і закликав їх до свого Іверського монастиря, де й доручив їм друкарню. ...Ще в половині XVII віку, р. 1649 українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Коханець царський, молодий Федор Ртищев з дозволу царя і патріарха заснував в двох верстах од Москви монастиря і р. 1649 покликав туди з Києва «иноков, изящньїхт» вг ученій граматики словенской и греческой, даже до риторики и философиі». Приїхало сюди до тридцятка українців...

Ще більше за людей посунули на Москву українські книжки. Своїм змістом вони були на Москві великою новиною і тягли до себе всіх цікавих та освічених людей. І книжки наші хутко розійшлися по всім московським царстві, вкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори — все це сунуло на Москву із України. ...Так, скажемо, з написів на книжці «Небо Новое» 1665 р. Іоаникія Галятовського знати, що її читали, крім всієї України та Галичини, ще й в Москві, в Володимирській губ., в Астраханській губ., в Вологді, в Великому Устюзі і по інших місцях.

Сила українських книжок була в бібліотеках царів, патріархів, бояр, як була їх сила і у простих грамотних людей. ...З цієї причини Інокентій Гизель навіть клопотався, аби скасувати мито на нашу книжку в Москві.

Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одязі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій московській мові. Усе життя складалося тоді так, що ставало не можливим прожити без українця. Всяких ремесників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі і т. п.

...Наші співаки — українці — занесли на Москву і свою співацьку одіж і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу, а в кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII — XVIII віках.

...Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишалася тут аж до початку XIX віку. (Огієнко І. Українська культура. — К., 1918.—С. 66—79).

Тема. Культура українських земель у другій половині XVIII ст..

Мета: охарактеризувати особливості розвитку культури у другій половині XVIII ст.; визначити основні здобутки і видатних представників української

культури тієї доби; удосконалювати набуті знання й уміння; формувати естетичні уявлення учнів і почуття гордості культурними досягненнями у складних умовах.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта, атлас, зображення історичних пам'яток.

Основні поняття й терміни: барбарерум, філософія, рококо, класицизм.

Основні дати: 1722—1794 рр. — життя і діяльність Григорія Сковороди.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Дидактична гра «Снігова куля»

Правила гри див. на с. 35.

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Урок доцільно побудувати на порівнянні культури попередньої доби, зазначаючи особливості культури останнього. Опрацювання нового матеріалу супроводжується демонстрацією відповідного ілюстративного матеріалу.

Актуалізація знань учнів

1) Якими були особливості розвитку культури У країни другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?

2) Як розвивалися освіта і наука на українських землях другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?

3) Якими були здобутки української музичної культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.?

4) Якими були досягнення українського образотворчого мистецтва другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?

1. Особливості розвитку культури.

Розповідь учителя

В історії культури Української козацької держави XVIII ст. було складною і багатогранною добою. Це був період, коли продовжувався започаткований у попередні часи розквіт українського мистецтва і літератури. Однак у той самий час

створювалися умови, за яких українська культура поступово втрачала свою самобутність.

Підґрунтям, на якому квітло дерево української культури, була козацька державність. Курс російського царизму на ліквідацію Гетьманщини і Запорозької Січі й перетворення Лівобережної України на російську провінцію позбавляли українську культуру основи її розвитку, вели до занепаду і вимушеного підлаштування до російських імперських взірців.

Особливістю культурних процесів на українських землях було також те, що до кінця XVIII ст. у Гетьманщині, з одного боку, і Правобережжі й західноукраїнських землях, з іншого, вони розвивалися у різних умовах. Але це не вплинуло на єдність національної культури українців.

Прикметною рисою української культури Гетьманщини XVIII ст. був вищий за сусідів рівень розвитку. Імперські кордони значно обмежили звичні раніше культурні контакти із Західною Європою. Одночасно з цим Російська імперія отримала можливість використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Процес «вимивання» високоосвічених українців із національного середовища став характерним явищем тогочасної української культури. Українці обіймали високі посади в Російській імперії: від вищих державних адміністраторів і церковних ієрархів до ректорів вищих навчальних закладів і вихователів царської родини. Вагомий внесок у розвиток російського мистецтва XVIII ст. зробили українські митці.

Завдання

Заповніть таблицю «Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XVIII ст.».

Чинники, що сприяли розвитку культури	Чинники, що негативно впливали на розвиток культури

2. Освіта і книгодрукування.

Розповідь учителя

На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був досить високим. Його забезпечував, перш за все, найпоширеніший тип початкових шкіл — українські народні школи. Своїм корінням вони сягали у глибину століть і були невід'ємною частиною парафіяльного церковно-братського комплексу, який складали церква, школа, шпиталь, а інколи й друкарня. Утримувалася школа коштом парафіяльного братства. Школи цього типу були у переважній більшості населених пунктів семи полків Гетьманщини. У другій половині XVIII ст. тут працювало 866 українських народних шкіл. Існували подібні школи й на Слобідській Україні. Навчання здійснювалося рідною українською мовою, учнями могли стати найнезаможніші прошарки населення.

Наступ російського царизму на українську державність зруйнував одночасно й народну школу. Закріпачене українське селянство було не в змозі утримувати власним коштом школи, а імперський уряд підтримувати їх не збирався — це не відповідало його інтересам. На початок XIX ст. цих шкіл не залишилося.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережжя і Слобожанщину було поширено дію загальноросійської освітньої реформи. Для дітей дворян створювалися головні чотирирічні народні училища, для дітей купців, міщан і урядовців — малі дворічні училища. Освіта набувала станового характеру і перетворювалася на привілей вищих верств населення. Відтепер те, що було звичайною потребою вільної людини, стало надмірністю і розкішшю для кріпака.

Упродовж другої половини XVIII ст. початкові народні школи існували й на Правобережжі та західноукраїнських землях. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

Середню освіту давали засновані в першій половині XVIII ст. Чернігівський, Харківський, Переяславський колегіуми. Це були все-станові навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії. Наприкінці XVIII ст. Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені на духовні навчальні заклади — семінарії, а Харківський — у казенне училище.

На Правобережжі й західноукраїнських землях іноземне панування також уповільнювало розвиток середньої освіти. На Правобережжі існували гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких велось польською або німецькою мовами. Надзвичайно обмеженим був доступ українців у католицькі й протестанські навчальні заклади на Закарпатті.

Величезне значення для розвитку освіти мала Києво-Могилянська академія. Вона була найавторитетнішим навчальним, науковим і культурним центром, із яким у XVII—XVIII ст. пов'язана більшість здобутків українського народу в освіті, філософії, богослов'ї, мовознавстві, літературі, публіцистиці, історії. У стінах академії формувалася українська літературна мова, розвивалися літературні жанри, закладалися основи національного театру.

Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії, що тривав від кінця XVII ст., змінюється занепадом. Матеріальне становище академії поступово погіршується.

Падінню престижу академії сприяло й те, що українська шляхта, прагнучи урівнятися з російським дворянством, віддавала своїх дітей на навчання до російської столиці. В академії здійснювалися русифікаторські заходи — від студентів і викладачів під загрозою виключення і звільнення з посад вимагали дотримуватися «російського правопису і московської вимови».

У 1829 р. Києво-Могилянську академію було перетворено на типовий для Російської імперії духовний навчальний заклад.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях продовжував залишатися Львівський університет. Із приєднанням Галичини до Австрійської імперії у ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування певних кафедр, які увійшли до так званого Українського інституту (Студіям Рутеніум). Діяльність цієї структури суворо регламентувалася. У навчальний процес було запроваджено викладання української мови. Однак викладання інших предметів здійснювалося лише польською і німецькою мовами. Інститут проіснував до 1805 р.

В освітньому житті галичан ситуація суттєво змінилася із заснуванням імператрицею Марією-Терезією в 1776 р. у Відні Греко-католицької генеральної семінарії (Барбарерум). Щорічно тут могли навчатися 29 юнаків із Галичини. Згодом частина випускників Барбареруму ставали церковними ієрархами, ученими, письменниками, громадськими діячами.

Відкриття у Львові у 1783 р. Греко-католицької семінарії знаменувало початок створення першої вищої теологічної школи для галицьких українців. Дещо раніше, у 1744 р., подібний заклад був заснований на Закарпатті в Мукачеві. Пізніше він був перенесений до Ужгорода, де на його основі утворили навчальний заклад для підготовки вчителів.

У безпосередньому зв'язку з розвитком освіти перебувало книгодрукування. Роль найважливіших видавничих осередків відігравали друкарні Києво-Печерського монастиря та чернігівського Троїце-Іллінського монастиря. Тут друкувалися як богословська, так і світська література. Посилення утисків російського царизму на українську культуру спричинило появу численних указів і циркулярів імперського уряду з вимогами недопущення «особливого наріччя» і відповідності українських книгодруків московським зразкам. Значна кількість цих вказівок свідчить, що українські друкарні зберігали свою національну свідомість і не були слухняними виконавцями імперських розпоряджень.

Незважаючи на постійні обмеження й заборони, українські друкарі в другій половині XVIII ст. істотно збагатили національне духовне життя. Серед тогочасних книгодруків найпомітнішими були Біблія (1759 р.), «Києво-Печерський патерик» (1760, 1762 рр.), «Синопис» (1755 р.), «Часослов навчальний» (1753, 1758, 1766 р.), «Буквар» (шість видань) та багато інших.

Кілька друкарень існувало і на західноукраїнських землях. Найбільшою з них була друкарня А. Пілера, де видавали книги різними мовами. До 1800 р. було видано 250 книжок.

3. Література.

Розповідь учителя

Українська література другої половини XVIII ст. розвивалися на традиціях попереднього періоду. Упродовж усього XVIII ст. домінуючим залишався стиль бароко.

Цікавим явищем тогочасної літератури став розвиток української історико-мемуарної прози. Чільне місце в ній посідають щоденники Миколи Ханенка (1691—1760) і Якова Марковича (1696—1770). Обидва автори належали до козацької старшини і займали високі посади в Гетьманщині. У своїх щоденниках вони зображували події і факти тогочасного державного, політичного і економічного життя, детально змалювали побут української шляхти.

Важливе місце в літературі другої половини XVIII ст. займають поетичні твори різних жанрів. Тогочасна поезія відображувала проблеми, які були в центрі уваги українського суспільства.

До жанру історичних віршів належав написаний Семеном Довговичем віршований діалог «Розмова Великої Росії з Малоросією». Автор твору обстоював ідею автономії України і протестував проти централізаторської політики російського царизму в Гетьманщині. У цьому творі також обґрунтовувалися давні права і привілеї, якими користувалася українська шляхта, підкреслювалося право козацької старшини на всі права і привілеї, отримані російським дворянством.

У багатьох історичних віршах знайшла відображення національно-визвольна боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини. Це вірші «Захотіла Смілянщина віру утвердити», «Во шестьдесятвосьмому году собиралось народу».

Відгуком на царський указ від 10 квітня 1786 р. про вилучення в українських монастирях земельних маєтків став анонімний сатиричний вірш «Плач київських монахів».

Представником сатирично-гумористичної поезії був Іван Некрашевич. Колоритні побутові сцени з народного життя змальовані у творах «Ярмарок» та «Сповідь». Він також є автором кількох віршованих листів, духовного вірша «Суперечка між душею і тілом».

4. Розвиток філософських ідей. Г. Сковорода.

Розповідь учителя

Друга половина XVIII ст. збагатила новими ідеями українську філософську думку. У Києво-Могилянській академії курс філософії викладав відомий суспільний діяч, письменник Михайло Козачинський (1699—1755). У своєму курсі він знайомив слухачів з ідеями про невід’ємні природні права людини, які були поширені в тогочасній Західній Європі. Свої філософські погляди Козачинський виклав у книзі «Громадянська політика». Він уперше в українській філософії спробував викласти правове вчення і заклав основи громадянського природного права.

Найвизначніший серед учнів Козачинського був Григорій Сковорода (1722—1794) — майбутній видатний філософ, гуманіст, просвітитель, поет, педагог, музикант.

Постать в історії

Народився Г. Сковорода в сім’ї бідного козака на Полтавщині. У 12-річному віці вступив до Києво-Могилянської академії. Студент Сковорода володів небиякими музичними здібностями. Із класу філософії його взяли до придворної хорОВОЇ капели в Петербурзі. Дворічне перебування у столиці спричинило перерву в навчанні. Згодом побачене при царському дворі вилилося у гнівне засудження тамтешнього деспотизму.

Завершивши навчання, Сковорода вирушає до православної церкви в угорському місті Токай і, користуючись цією нагодою, відвідує Буду і Пешт, Пресбург (нині Братислава), Відень, Венецію, Флоренцію і, можливо, Рим. Опанувавши латинську, грецьку, польську, німецьку й церковнослов’янську мови, він мав можливість читати філософські твори стародавніх і сучасних йому авторів.

Після повернення в Україну Сковорода протягом 15 років приватно вчителює, викладає з перервами у Переяславському та Харківському колегіумах. Постійний тиск представників церкви змушував його залишати викладання. У ці роки Григорій у пошуках істини і правди побував у Москві, обійшов усю Слобожанщину.

Звільнений з посади викладача у 1769 р., Сковорода втратив можливість займатися педагогічною діяльністю. Наступні 25 років він вів мандрівне життя,

проповідуючи свої ідеї і світогляд. Численні пропозиції духовництва і світських правителів зайняти ту чи іншу посаду філософ відхиляв стверджуючи: «Мій жребій із голяками». Під час цих мандрівок виникли твори, які він сам переписував і дарував друзям і знайомим.

Помираючи у селі Пан-Іванівці (нині с. Сквородинівка) на Харківщині, філософ заповів викарбувати на своїй могилі: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Звернути увагу!

У філософських роздумах велику увагу Г. Скворода приділяв тому, як людина може стати щасливою. На його думку, для цього потрібно пізнати самого себе і займатися у житті тим, що людині природно відповідає. Одним із головних джерел творчості Г. Сквороди була українська дійсність другої половини XVIII ст. Імовірно, саме тому філософ твердив, що найвищим досягненням людини є свобода і треба за будь-яку ціну забезпечувати особисту незалежність. Це переконання спричинило різке засудження тих, хто гнобив українських селян. Вихід з існуючого становища філософ вбачав не в активній боротьбі, а в уникненні ненависного світу зла, розуміючи під ним прагнення до непотрібного збагачення і пригноблення інших.

Велику роль в усуненні існуючого зла, на думку Сквороди, могла відіграти освіта. Просвітитель вірив у безмежні можливості людського розуму. «Не розум від книжок, — твердив він, — а книжки від розуму».

Робота з документом

Григорій Скворода про головну мету філософії

Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серця. Кожен має свою мету в житті; але не кожен головну мету... Один піклується про черево життя, себто усі діла свої скеровує, щоб дати життя череву;... інший — одягам й подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю. Світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серця мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія.

Запитання до документа

1) Як Сковорода визначає головну мету людського життя і філософії?

2) Як філософія може допомогти людині стати щасливою?

5. Розвиток природничих наук.

Самостійна робота за підручником

Додатковий матеріал

Друга половина XVIII ст. стала періодом певних успіхів у розвитку природничих наук. Рослинний світ України розпочали досліджувати М. Тереховський і М. Амбодик-Максимович. Останній у 1795 р. опублікував перший вітчизняний підручник ботаніки, приділивши в ньому значну увагу вивченню рослин України.

Продовжували розвиватися медичні знання. У другій половині XVIII ст. чимало лікарів-українців отримали вчений ступінь докторів медицини. М. Амбодик-Максимович став автором книги «Врачебное веществословие, или Описание целительных растений». М. Тереховський довів, що мікроорганізми не самозароджуються в організмі, а заносяться іззовні.

Чимало уваги українські лікарі приділяли боротьбі з епідемічними захворюваннями. Так, Є. Мухін запроваджував віспощення, шукав засоби боротьби з холерою. Знаменитий епідеміолог Д. Самойлович, який служив військовим лікарем на Півдні, запропонував нові методи запобігання епідемії чуми, що спалахнула тут у 1784 р. Вони отримали схвалення багатьох закордонних академії наук.

Розвивалася медична освіта. У 1773 р. для підготовки лікарів і аптекарів у Львові було створено медичну колегію. У Наддніпрянській Україні перша спеціальна медична школа виникли в 1787 р. в Єлисаветграді.

6. Музика.

Розповідь учителя

Друга половина XVIII ст. позначена вагомими здобутками вітчизняної музичної культури. Улюбленцями українського народу, як і раніше, залишалися козаки-бандуристи.

Суттєві зміни відбулися в українській інструментальній музиці. На Запорозькій Січі музиканти грали під час походів та святкування перемог, скликали на козацькій раді. Після ліквідації Січі запорозьких музик перевели до спеціальних підрозділів при міських магістратах. Їхнім завданням було грати під час різноманітних урочистостей. На Правобережжі музиканти, як правило, розважали польських магнатів.

Новим явищем стали також оркестри та інструментальні ансамблі, створювані царськими вельможами з обдарованих українських селян-кріпаків.

Прикметною рисою розвитку тогочасної української музики було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман К. Розумовський утримував у Глухові власний оркестр і театр, де ставили італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека є однією з найдавніших у Східній Європі.

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох видатних майстрів української хорової музики Максима Березовського (1745—1777), Дмитра Бортнянського (1751—1825) та Артема Веделя (1767—1808).

Доля цих трьох музикантів була різною. М. Березовський і Д. Бортнянський виявили неабиякі музичні здібності в дитячі роки. Із Глухівської співацької школи, де відбирали найкращих співаків для імператорського двору, їх відправили до придворної хорової капели в Петербурзі.

Через деякий час обдарованих юнаків за державний кошт відіслали навчатися до Італії. Березовський навчався в Болонській філармонічній академії, Бортнянський — у Венеції. Навчання обох було дуже успішним. Написані ними опери з великим успіхом поставили на італійській сцені. Березовський є автором опери «Демофонт», Бортнянський написав опери «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій».

Цікаво, що Березовський навчався у того ж учителя, що і славнозвісний Моцарт. За традиціями академії ім'я найздібнішого серед учнів заносили на почесну «золоту дошку». Березовський, на думку більшості, був визнаний талановитішим за Моцарта, і його ім'я було викарбоване на «золотій дошці» Болонської академії. Йому пророкували блискуче майбутнє. Однак після

повернення до Петербурга Березовський не витримав придворних інтриг і наклав на себе руки.

Бортнянський, повернувшись до Петербурга, отримав посаду керівника придворної хорової капели, у якій співали майже виключно українці. Він прожив довге життя в імперській столиці, пристосувавшись до її звичаїв.

Зовсім іншою є доля Артема Веделя. Цей талановитий киянин навчався в Києво-Могилянській академії, де був співаком-солістом, пізніше — диригентом хору. Звідси його силою примусили їхати до Москви. Однак через три роки музикант повернувся в Україну. Заняття музикою Ведель поєднував з участю в антиросійському опозиційному русі, за що і був заарештований. Його оголосили божевільним й утримували у божевільні Кирилівського монастиря.

М. Березовський є автором 20 хорових церковних концертів. Його музика відзначається ліричністю, проникненням у внутрішній світ людини. Д. Бортнянський після повернення з Італії написав оперу «Сокіл», «Син-суперник», комедію «Свято сеньора». Він також створив понад сто творів хорової церковної музики. Світла лірика, радісні та енергійні теми, глибокий драматизм — риси, притаманні багатогранному світу образів хорових концертів Бортнянського. Артем Ведель створив 29 хорових церковних концертів, які позначені високою фаховою майстерністю і глибоким драматизмом образів.

Спільною рисою творчої спадщини цих видатних українських композиторів є відчутні впливи української народної пісенності.

7. Архітектура і скульптура.

Розповідь учителя

В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі.

В оригінальних формах «українського бароко» зводив будівлі Степан Ковнір (1695—1786). За його участю споруджено ковнірський (житловий) корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія і Феодосія у Василькові. Кращі риси українського бароко розвинув Іван Григорович-Барський (1713—1785). Першою роботою будівничого стало спорудження міського водогону у Києві. Його

центральною спорудою був павільйон-фонтан «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (нині «Самсон» на Контрактівій площі). За проектами Григоровича-Барського у Києві споруджено Надбрамну церкву з дзвіницею у Кирилівському монастирі, Покровську церкву, церкву Миколи Набережного на Подолі, бурсу Києво-Могилянської академії, дзвіницю Успенського собору. У творчості майстра простежуються перші паростки класицизму.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль рококо. Він є подальшим розвитком бароко і відрізняється від нього деталями декоративного оздоблення. На зміну досить важким і громіздким барочним формам приходять делікатні ажурні прикраси рококо. Будівлі в цьому стилі на українських землях споруджувалися переважно за проектами іноземних будівничих. У стилі рококо збудовані Андріївська церква у Києві (за проектом В. Растреллі), Собор Св. Юра у Львові (архітектори М. Урбанік та Я. де Вітт), міська ратуша в Бучачі (архітектор Б. Меретіні) та ін.

У цей час починає також поширюватися стиль класицизму, що був своєрідною реакцією на бурхливий і напружений стиль бароко. Вищим зразком у своїй творчості його послідовники визнавали античне мистецтво. У спокійних і навіть суворих класичних формах зведено палаци гетьмана К. Розумовського в Почепі, Яготині, Глухові та найкращий у Батурині (архітектор Ч. Камерон), палац П. Заводовського в Ляличах (архітектор Д. Кваренгі).

Українські народні майстри не забули в цей час секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. — заввишки близько 65 метрів — був Троїцький собор у Самарі (нині Новомосковську). Спорудив його в 1773—1779 рр. народний майстер Яким Погребняк. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями.

Протягом цього часу на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують із діяльністю російського різьбяр по дереву Сисоя Шалматова. Він виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви св. Покрови в Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві. Майстер інколи відступав від релігійних

канонів. Відчувалося, що він добре знав анатомію людини і прагнув до психологічної характеристики образу.

Серед скульпторів, які працювали в цей час на західноукраїнських землях, виділяють Пінзеля. Будь-які біографічні відомості й навіть ім'я майстра невідомі. Він виконав статую Св. Юра, Св. Афанасія і Лева на фасаді собору Св. Юра у Львові. Різцю Пінзеля приписують також серію кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучачі, скульптурне оздоблення костьола в Городці, «Розп'яття» у львівському костьолі Св. Мартіна.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів. Це були Семен Сташевський, Михайло Філевич, Петро Полейовський та Іван Оброцький. Усі майстри працювали в стилі рококо. Вони виконували роботи для собору Св. Юра і Латинського кафедрального собору у Львові. Для їх творів характерним є поєднання реалістичних елементів із високою емоційністю.

8. Живопис і графіка.

Розповідь учителя

Для українського живопису ця доба стала часом поширення стилю рококо. Цікавим є те, що в Україні легший і елегантний стиль рококо поширився досить швидко. Українські митці знайомилися з ним не через інші руки, а безпосередньо з Франції. У Лаврській школі малювання було знайдено малюнки, які приписують «батькам» французького рококо Ватто і Буше. На їх основі українські майстри розробляли власний стиль. У новий спосіб, наприклад, вони малювали козака з оселедцем на голові й бандурою в руках — у характері галантного кавалера доби рококо.

У Гетьманщині доба рококо — це останні часи козацької України, коли вона втрачала свою державність. Імовірно, саме тому життєрадісне європейське рококо мало в Україні відчутні сумні настрої, властиві добі, що минає. Тому українські портрети доби рококо значною мірою зберігають пишність і урочистість форм, вироблену в попередні часи бароко. До наймайстерніших робіт належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина Балабухи, А. Полетики, знатного

військового товариша Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими, Якова Шияна тощо.

Успішно розвивалося в цей час мистецтво гравюри. У творчості Григорія Левицького-Носа (1697—1769) — батька відомого портретиста Дмитра Левицького — старе українське граверство досягло своєї вершини, увібравши в себе найкращі досягнення української гравюри за попередні півстоліття. Після навчання у Києво-Могилянській академії він працював у друкарні Києво-Печерської лаври, займаючись гравюрою і живописом.

Левицький досконало володів технікою гравіювання. Нерідко він намагався переосмислити традиційні сюжети і створював власні оригінальні глибокозмістовні композиції. Своїми творами Левицький виражав інтелектуальну силу людини. Це зближує його з видатним філософом-просвітителем Г. Сковородою.

Великих успіхів досягли гравери друкарні в Почаєві Адам та Йосип Гочемські. Адам ілюстрував не лише церковні видання, але й перший в Україні лікарський підручник А. Крилинського, виданий 1774 р. у Львові. Про його стиль говорили, що в анатомічних ілюстраціях він об'єктивно точний, а в барочних релігійних зображеннях стає багатомовним.

Найоригінальнішим жанром малярства другої половини XVIII ст. стали картини, які створені невідомими народними майстрами. Вони є своєрідним відображенням головних тем тогочасного українського життя. Серед картин цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини Максима Залізняка та Івана Гонти. Оригінальністю визначається картина «Богдан із полками», присвячена Національно-визвольній війні українського народу проти Речі Посполитої середини XVIII ст.

Не оминали народні картини і жіночих образів. За свідченням Миколи Костомарова, в середині XIX ст. в багатьох заможних будинках на Волині можна було бачити зображення української дівчини, яке вважалося портретом Бондарівни — героїні народної пісні, яку пан Потоцький зажадав мати своєю коханкою. Бондарівна відкинула це домагання, за що й була ним застрелена.

Символом минаючої епохи стала народна картина «Козак Мамай». Козак-бандурист сидить сам-самісінький серед широкого степу, у глибокому роздумі згадуючи славне минуле козацтва, журиться із його сумної долі. У часи знищення російським урядом Гетьманщини і Запорозької Січі безупинного соціального і духовного поневолення ця картина була найпопулярнішою серед українців.

9. Повсякденне життя.

Розповідь учителя

У результаті соціально-політичних змін, що мали місце в другій половині XVIII ст. українство втратило свою еліту і перетворилося на «селянську націю». У повсякденному житті селянина мало що змінилося, порівняно з попередньою епохою.

Найбільш поширеною й відомою ще за часів Київської України-Русі була трипільна система землеробства. Господарі ділили поле на три частини: одну з них навесні засівали яровими культурами (овес, ячмінь, гречка), другу восени — озимими (жито, пшениця), третя відпочивала під пасовищем (парувала). На наступний цикл пар засівали озиминою.

Поділ праці в селянській родині визначався тогочасним способом життя. Чоловік доглядав худобу, займався оранкою та посівом зернових культур, заготовленням сіна під час косовиці, транспортними засобами, перевезенням снопів, обмолотом, будівництвом житла й господарських споруд, ремісництвом.

На жінку був покладений насамперед хатній побут усієї родини. Вищий ступінь господарювання — «добра господиня» — передбачав: приготування їжі, випікання хліба, переробку молочних продуктів (готувати сир, масло), приготування круп (товкти в ступі); прання білизни, рушників, одягу; виховання дітей (співати колискові пісні, розповідати казки, навчати ремеслу: прядіння, вишивання, оздоблення хати тощо); заготівлі на зиму продуктів харчування (солити, заквашувати); дотримання норм гігієни (купати дітей, щосуботи мити голову), а також чистоти в приміщенні (щотижня змазувати долівку хати, підбілювати піч, мити мисник, лави, підводити призьбу), виготовлення одягу (пошиття та оздоблення

вишивкою сорочок для всієї родини) й багато іншої повсякденної роботи. Допомагали жінці старші діти та старі батьки.

Крім цього, селянська родина відбувала ще і повинності на пана або на державу, залежно від того статусу, який вона мала.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Завдання

Складіть таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.».

Галузі культури	Видатні діячі	Основні здобутки

Експрес-опитування

1) Якими були особливості розвитку української культури другої половини XVIII ст.?

2) Охарактеризуйте розвиток освіти на українських землях.

3) Які зміни відбулися в цей час у розвитку Києво-Могилянської академії?

4) Як розвивалося книгодрукування?

5) Назвіть видатних представників української культури другої половини XVIII ст.

6) Якими були здобутки тогочасних природничих наук?

7) Якими були здобутки української музичної культури другої половини XVIII ст.?

8) Якою була доля трьох видатних майстрів української музики — М. Березовського, Д. Бортнянського та А. Веделя?

9) Які архітектурні стилі були домінуючими на українських землях у другій половині XVIII ст.?

Творчі завдання

1) Як мистецтво рококо відображало зміни, які відбувалися в Гетьманщині другої половини XVIII ст.?

2) Чому народні картини вважаються своєрідним відображенням тогочасного українського життя?

3) Чим можна пояснити високий рівень розвитку музичного мистецтва в Україні?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

У другій половині XVIII ст. українська культура ще по інерції продовжувала бурхливо розвиватися.

В українській культурі з'явилася постать світового значення — Григорій Сковорода.

На кінець століття українська культура швидко стала втрачати свій самобутній характер, її видатних представників було інтегровано до російської культури, а вона сама стала набувати рис провінційної.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

- 1) Опрацювати § 32 підручника.
- 2) Скласти кросворд із 12 слів.